

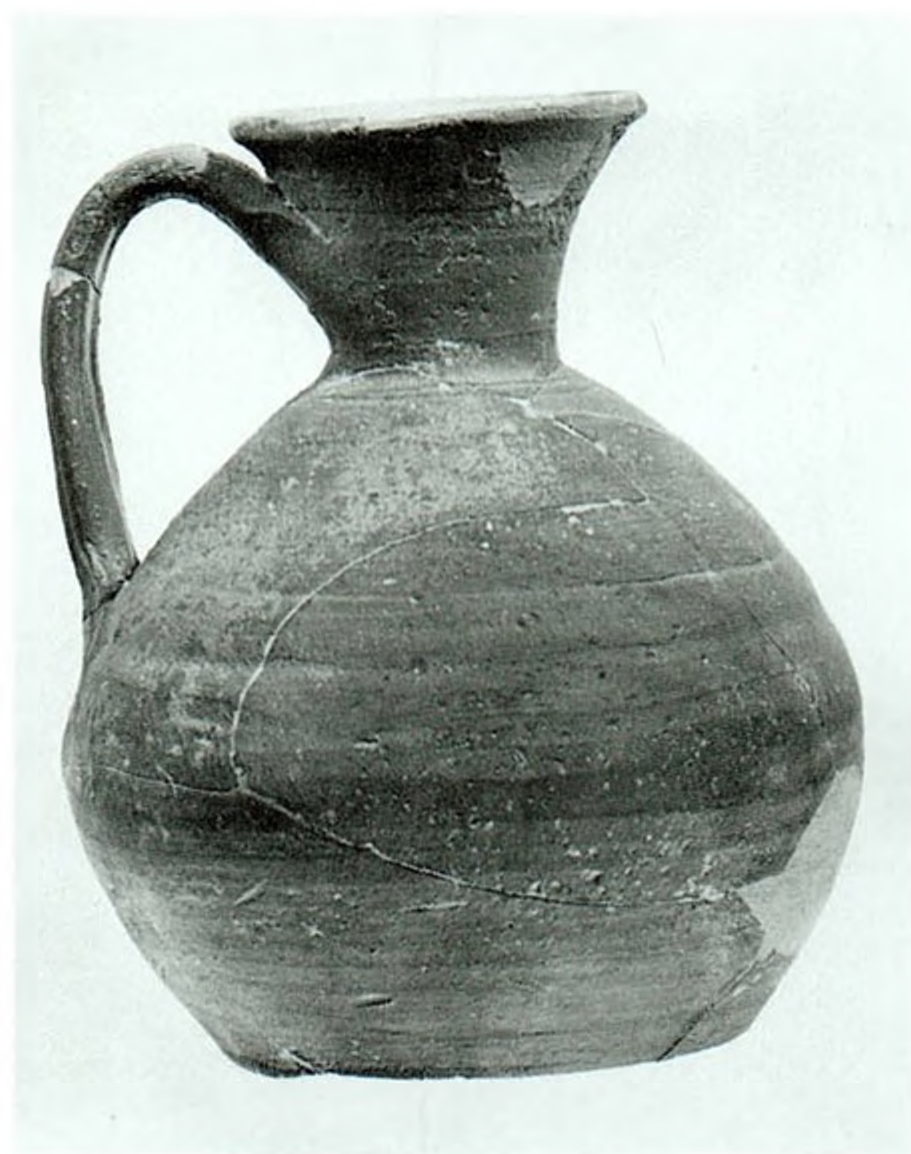

כלי חרס מבתי המגורים.
למעלה מימין: נר שמן.
למעלה משמאל: שפת קדרה מעוטרת.
למטה מימין: צינורות.
למטה משמאל: נר שמן לתלייה.

ממצרים הנוצרית. הם מעוטרים בציורים יפים, וכמותם נמצאו עד כה רק אי אלו שברים בארץ כולה. בעיר, שעסקה במתן שירותי תיירות לעולי רגל, בא הדבר לידי ביטוי בצפחות חרס קטנות, מעוטרות ומקושטות. הללו שימשו מכלים למים קדושים מן הירדן, מזכרת מעולי הרגל לידידיהם בארצות אירופה.

כלי האבן, שהיו כה נפוצים בתקופת בית שני, נעלמו כלא היו, והדבר ברור, שכן ייצורם היה קשה ויקר, מה עוד שהטעם לייצורם בימי בית שני, שמקורו בדיני ההלכה היהודית, בטל.

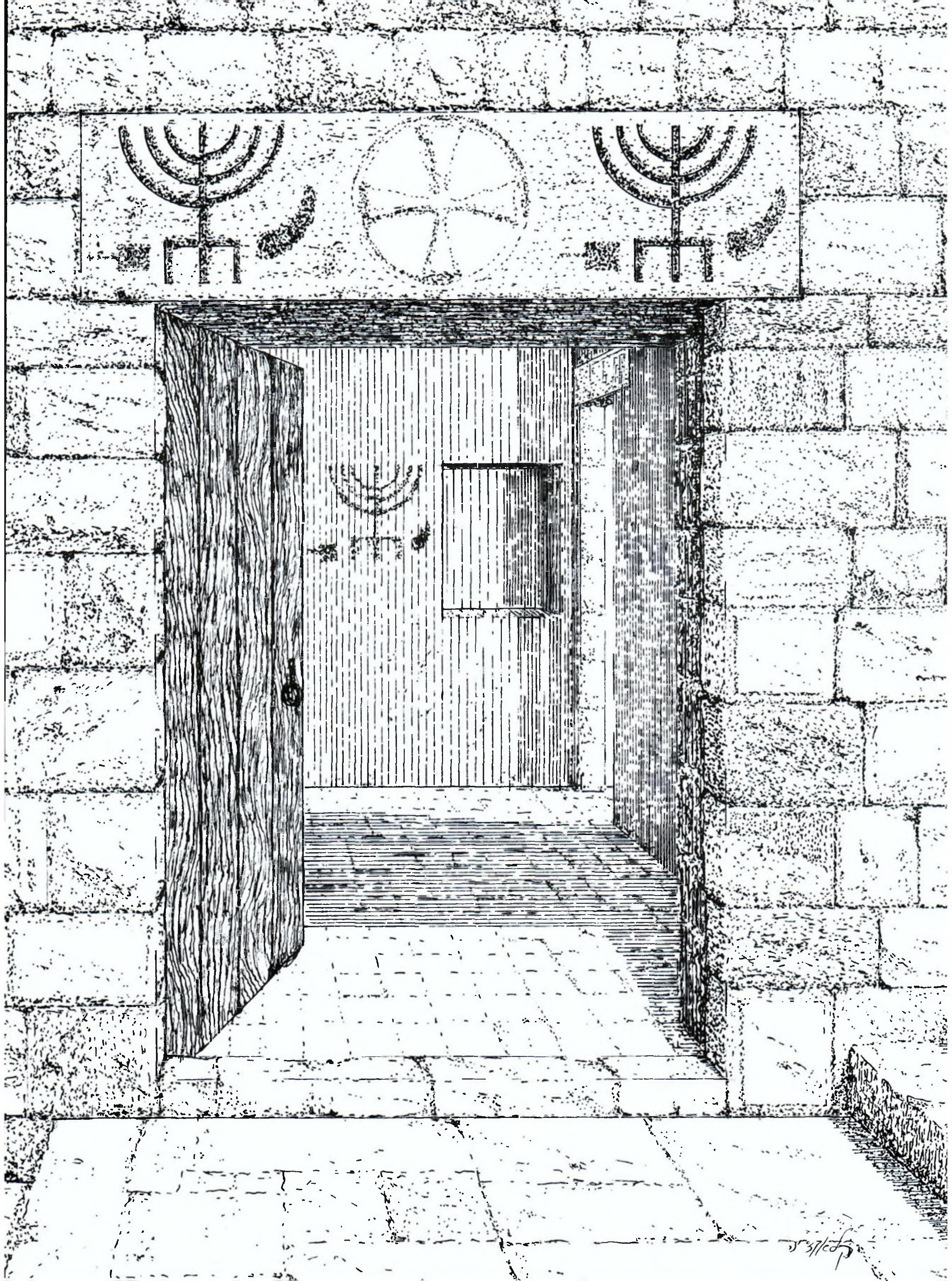
כלים עשויים עצם שנמצאו בחפירות מעידים על התמדתן של מסורות ארוכות ימים וקדומות. סיכות רכיסה, מחטים, מסרקות, אבני משחק, פלכי נול, ידיות מקושטות לסכינים ומקלות הליכה – אלה דוגמאות לתעשייה זו, שהתפתחה מאוד בירושלים בתקופה הביזנטית.

מטבעות ביזנטיים לרוב נמצאו כאמור בחפירותינו, וכפי שצוין, מאחר שסוף התקופה הביזנטית מצטיינת באינפלציה גוברת, אין תימה שמספר המטבעות שנמצאו בחפירות מזמן זה נאמד באלפים רבים. כרגיל בחפירות, חשיפת כלי מתכת היא נדירה. בכל זאת עלה בידינו לגלות אוסף נאה מאוד של כלי ברונזה, שנחשף באחד הבניינים. בבניין זה התגוררו פועלי הבנייה שעבדו עבור המוסלמים. ממצא כלי הברונזה אינו קשור ישירות לבניין שבו הוא נמצא, אלא הובא לכאן ממקום אחר.

אף על פי שתושבי ירושלים הביזנטית עזבו את בתיהם באזור הדרומי של הר הבית בצורה מאורגנת ומסודרת ונטלו עמם את מרבית מיטלטליהם, בכל זאת נותרו לנו מהם כלים לרוב. אלה נמצאו באגפי הבניינים השונים והם שופכים אור על חיי היומיום של תקופתם.

כלי חרס מבתי המגורים.
למעלה: מחם.
למעלה משמאל: פכים.
למטה משמאל: קנקן אגירה.
למטה מימין: פך לנוזלים.

15. לפני בוא האיסלאם

מלחמות הפרסים בביזנטים וכיבושי האיסלאם

שלטונה של רומא התרחב והגיע למזרח הים התיכון. בימי יורשתה, המעצמה הביזנטית, הפכו תחומי סוריה, עבר הירדן וארץ ישראל לאזורי הספר המזרחיים של האימפריה. מן העבר השני, במזרח, התבססה מעצמת העל השנייה של אותם הזמנים, יריבתה של ביזנטיון, היא מלכות פרס. במאות שנות קיומן של שתי מעצמות העל הללו זו לצד זו, נערכו ביניהן מלחמות כבדות. במערכות הללו הצליחו כוחות פרס להגיע ארבע פעמים עד לאנטיוכיה, בסמוך ללבה של האימפריה הביזנטית, ובידי הביזנטים עלה, לאחר מלחמות קשות, להגיע שלוש פעמים עד לבירת הפרסים – קטסיפון, כיום עיי חורבות באזור בגדאד שבעיראק.

בראשית המאה השביעית שוב פרצה מלחמה עזה בין שתי המעצמות ובה נטלו חלק כוחות גדולים משני הצדדים; משאבי ענק הושקעו במאמץ המלחמה, וכל בעל ברית אפשרי גויס למערכה. במונחי זמננו אפשר לכנות מערכה זו מלחמת עולם. בהנהגת מלכו, כוסרו השני, פרץ הצבא הפרסי לעבר סוריה במטרה להגיע לקונסטנטינופוליס הבירה. בתוך שנים מועטות כבש את סוריה, את ארץ ישראל ואת מצרים והגיע עד לשערי בירת הביזנטים. מן הקיסרות הגדולה שהקים יוסטינינוס נשארה על עמדה רק עיר הבירה ועורפה האירופי. אבל תנופת הצבא הפרסי נבלמה, והרקליוס, קיסר ביזנטיון, הצליח מקץ חמש עשרה שנים להדפו מכל אזורי כיבושו תוך ניהול קרב איגוף מזהיר ופריצה דרך הרי ארמניה לעורף החזית. הגבול בין שתי המעצמות חזר לתוואי הקודם, ורובות החללים שנפלו והפגיעה בכלכלת העולם של אותם הזמנים היו למעשה לשווא.

הפגיעות הכלכליות הקשות, בעיקר באותו ציבור בני אדם שחיו והתפרנסו באזור הספר שבין המעצמות מחד, וחולשת הצבאות המותשים של שני הצדדים מאידך, הם הגורמים שהכשירו את התנאים לעלייתה של האימפריה החדשה, הלא היא האימפריה הערבית-מוסלמית. על שרידי החורבות שנותרו מן ההתכחשות החמורה בין שתי המעצמות עלתה כפורחת האימפריה המוסלמית.

פריצת הפרסים לאזור זה הייתה בראשית שנת 603, בימי שלטונו של הקיסר הביזנטי פוקס. בשנת 610, בעקבות מרד שפרץ נגד קיסר זה, מונה הרקליוס, המצביא המחונן, לקיסר. אף על פי כן לא הצליחו הביזנטים להתגונן; המלחמה כבדה עליהם, ובשנת 614 נכבשה ירושלים. שנותיו הראשונות של הקיסר הרקליוס היו בבחינת המשכן הישיר של כישלונות קודמו.

מלחמות הפרסים בתחומי סוריה וארץ ישראל היו מלווים במתן הבטחות ליהודי ארץ ישראל, שלסיועם ייחלו הפרסים. ואכן, סיוע זה ניתן בכסף, במזון ובעיקר בכוח אדם. רבים מצעירי היהודים בארץ ישראל התגייסו לצבא פרס. נוסף על כך זכו צבאות הפרסים בסיוע רב מבני הקהילה היהודית שחייתה בתחומי האימפריה הפרסית. היהודים השתתפו במלחמה זו לא כשכירי חרב, שכן הייתה זו עבורם מלחמת חירות לאומית. כוסרו השני נראה אז בעיני יהודי הארץ והעולם בדמותו של כורש לעת

משקוף אבן בדלת המבנה מימי שלטון הביזנטים, שעליו נחקק צלב. בעת הכיבוש הפרסי טוּחַ המשקוף והצלב כוסה וצוירו עליו מנורות שבעת הקנים.

מטבעות כסף אימפריאליים
פרסיים – המלך כוסרו.

שיבת ציון הראשונה, לאחר חורבן בית ראשון. פעמי משיח החלו להישמע וכל העם נרתם למערכה. כיבושה של ירושלים בידי הפרסים בשנת 614 נחשב בעיני היהודים אחת מפסגות המאבק המדיני-לאומי של אותם זמנים, והלמות פטישי החוצבים והבוניים, העוסקים במלאכת שחזור בית המקדש והר הבית, החלה להדהד באוזניהם. העולם הנוצרי בארץ ישראל נפגע קשות, כפי שנפגע בסוריה ובמקומות האחרים שכבשו הפרסים. נוצרים רבים נפלו בחרב, ובמיוחד נפגעו אנשי דת, כמרים ונוזירים. הנצרות, שהייתה אז דתה הרשמית של האימפריה הביזנטית ובמסגרתה הופעלה כדי לקדם את מטרותיה המדיניות, נמצאה באותה עת מוכה בנשקה היא – נשק הדת. הפרסים לא הבחינו בין השלטון ובין אנשי הדת, ששירתו את השלטונות הביזנטיים ופעלו מטעמם. בירושלים הייתה הפגיעה קשה. שני גורמים חברו כאן יחד: הפרסים, שראו בירושלים נקודת משען לנצרות ברחבי המזרח וארץ ישראל בתוכה, ויהודי ארץ ישראל, שמעשיו של יוסיטינינוס ויורשיו בירושלים ובהר הבית ויחסם העוין והקשה ליהודי ארץ ישראל הפיחו בהם רגשי נקם חזקים. הדי הימים ההם גדושים במעשי רצח, שוד והרס שפקדו את ירושלים. הרס כנסיות היה מקובל על הכובשים: על הפרסים – בגלל הקשר ההדוק שבין הכנסיות ובין השלטון הביזנטי, ועל היהודים – בגלל האיבה ששררה בין היהדות לנצרות. בקרב על ירושלים הצליחו הביזנטים להחזיק מעמד במתחם הר הבית. זה היה משלטם האחרון בירושלים, אך לבסוף נפל גם הוא. מן הראוי לציין במיוחד שבשנת 614 עדיין היו כותלי הר הבית במצב שאפשר התארגנות מצוינת להגנה על העיר, וזו התבססה על חוסנם של הכתלים. בשלוש השנים הראשונות שלאחר הכיבוש הייתה ירושלים תחת שלטון יהודי ממש; ואולם במרוצת הזמן חזרו בהם הפרסים מן ההבטחות שנתנו ליהודים תמורת השתתפותם במלחמה. הדבר קרה כאשר ביקשו שליטי פרס לממש את ניצחונם ולתת גושפנקה רשמית לכיבושיהם. השותפים לשיחות היו כמובן הביזנטים, שנוצחו במערכה, ועמם רצו הפרסים לבוא לידי הסדר. במערכת שיקולים זו לא היה ליהודים מעמד איתן. כדי שלא לפגוע בנוצרים ובדתם, ביטלו הפרסים את כל הבטחותיהם שהבטיחו ליהודים, או לפחות הקפאו אותן.

מקץ חמש עשרה שנים, בשנת 629, הצליח הרקליוס, אותו קיסר ביזנטי מובס, לארגן את צבאו ולפרוץ דרך הרי ארמניה אל לב האימפריה הפרסית. בזמן קצר חזרו כל האזורים הכבושים וירושלים בתוכם, לידי ביזנטיון. ליהודי ארץ ישראל הייתה זו מכה קשה מאוד. חמורה ממכת ההרס וההרג, שממנה סבלו קהילות יהודיות שלמות בארץ ישראל, הייתה הפגיעה הנפשית-רוחנית: עם שהכין עצמו לתחייה לאומית ודתית מחודשת, עם שחש, וכבר מישש בידיו, את אבני המקדש המתחדש, על כל הכרוך בכך – והנה בתוך זמן קצר הכול נהפך עליו. רבים אשר החזיקו מעמד במשך דורות נגד גזירות שמד וניסיונות של המרת דת המירו באותה שעה את דתם עקב אכזבתם העמוקה. בתוכם נמצא גם ראש קהילת יהודי טבריה, שהצטרף לקיסר הרקליוס במסע ניצחונו לירושלים. הנצרות חגגה את ניצחונה בירושלים, הר הבית זכה במנת הרס גדולה, ודומה שהביזנטים רצו הפעם להוציא כל אשליות מלבם של היהודים בדבר תחייה לאומית ודתית שבניין המקדש במרכזה. הפרסים הוכו קשות והפכו לאויב מובס שחשש ממנצחיו.

ואולם בגבולות האימפריה הפרוצים כבר התדפקו פרשי צבאות הערבים. לנוכח איום זה הושקעו מרבית משאבי הקיסרות הביזנטית בהגנת הגבולות ובמלחמה עם האויב שזה מקרוב בא. בירושלים נעשו פעולות שיקום בכנסיות החשובות, אבל היו אלה רק הפעולות ההכרחיות. כנסיית הניאָה, למשל, לא חודשה ולא שוקמה מחורבותיה, מכיוון שהפגיעות בה היו כה קשות עד שלא אפשר היה לשקמה כלל. סיבה נוספת הייתה לכך: הרקליוס לא הלך בדרך של עימות עם היהודים. מדיניותו הייתה לקרובם בדרכי נועם לנצרות, והוא הכיר את המטען הרגשי השלילי הכבד שהיה בלבם על בניינה של כנסייה זו.

צבאות האיסלאם עמדו בשער. בשנת 636, לאחר הקרב השני על נהר הירמוך, הוכו צבאות הביזנטים מכה קשה בידי צבאות המוסלמים, וממנה לא התאוששו עוד. בשנת 638 נכנסו צבאות הערבים לירושלים וקיבלו את כתב הכניעה מן האפֶטריארך המקומי, סופרוֹניוס. הדבר קרה בימיו של עמר, החליף המוסלמי והמצביא רב הכישרון, ונציגיו הם שקיבלו את כתב הכניעה. רק בדיעבד השאיר מאורע זה את רישומו על הדורות הבאים. כאשר הפכה ירושלים, מקץ כמה עשרות שנים, לאחד ממרכזי הרוחניים של האיסלאם, ייחסו למערכה על כיבושה חשיבות רבה. לאמיתו של דבר הייתה זו פעולה צבאית פשוטה, שלא הותירה את רישומה על עולם האיסלאם. כעבור עשרים ושתיים שנים מיום כיבושה של ירושלים השתלט על האימפריה המוסלמית כולה מֶעֱאוּיָה, שהיה מפקדה הצבאי ומושל של סוריה וארץ ישראל מטעם החליף.

מֶעֱאוּיָה השתייך למשפחת אַמִּיָה, האחרונה למשפחות שבט הנביא מוחמד שקיבלו עליהן את דת האיסלאם. הוא היה הראשון שקבע את עקרון השושלתיות – הנחלת השלטון מאב לבן. החלטתו קבעה ששוב לא תתקיימנה בחירות לחליפות, והשלטון יעבור בירושה. כך קמה השושלת האַמִּיית.

זמן ממושך התנהלו ברחבי האימפריה הערבית-מוסלמית מלחמות קשות לביסוס שלטונם של בני אַמִּיָה, וחליפים מבית זה הפכו להיות מגדולי החליפים של הערבים בכל הזמנים. בזמנם באה ספרד תחת כנפי האימפריה הערבית וכן הורחבו גבולותיה מזרחה, עד לתחומי הודו. הן בזכות היותו שליט על עולם רחב ידיים שבמרכזו הגיאוגרפי נמצאו סוריה וארץ ישראל והן משום ששלט מדמשק עירו על כל האימפריה המוסלמית הגדולה והמתעצמת, הכיר מֶעֱאוּיָה בסגולותיה של ירושלים כעיר שאפשר להפכה לבירה דתית ופוליטית. הוא גם ידע את חשיבותה לעולם הנוצרי-ביזנטי וחשש שירושלים ומוקדיה הדתיים ישמשו מטרה שתלכד כוחות ביזנטיים ואחרים לכיבושה ולביתור ממלכתו – מה שאכן אירע כמה מאות שנים לאחר מכן, בזמן הצלבנים – ולפיכך שאף לתת לעיר צביון דתי-מוסלמי מיוחד, ואף ניסה לעשותה בירה פוליטית וקריית שלטון במקום דמשק. כשנעשה חליף, מצאו מֶעֱאוּיָה ויורשיו את דמשק מתאימה ביותר לשמש בירת האימפריה, ואת ארץ ישראל וסוריה החשיבו כִּלְבֵּי האימפריה. בשל כך ראתה ההיסטוריה עוד החלטה גורלית, שהשפיעה מאז ועד ימינו על גורלה של ירושלים. החלטה זו קבעה את ירושלים כמרכז דתי מוסלמי, שרק מִכָּה וּמִדִּינָה עולות עליו בחשיבותן. הבחירה נפלה על ירושלים בשל מיקומה הגיאוגרפי באימפריה ובשל קדושתה לדתות המונותאיסטיות הגדולות. בתוך ירושלים עצמה נפלה הבחירה על הר

הבית, שכן באותה תקופה הייתה זו חורבה גדולה. יהדות ארץ ישראל הוכתה מכה קשה, מבחינה פיסית ונפשית, עקב חזרת הנוצרים לירושלים, ולא הפגינה כושר התנגדות רב, מה עוד שיהודי העולם בכלל ויהודי ארץ ישראל בפרט ראו באיסלאם את שבט האלוהים המונף על האימפריה הביזנטית. זאת ועוד, ראשית הפעילות המוסלמית בירושלים לוותה במתן רשות לתושבים יהודיים לחזור ולהתיישב בעיר.

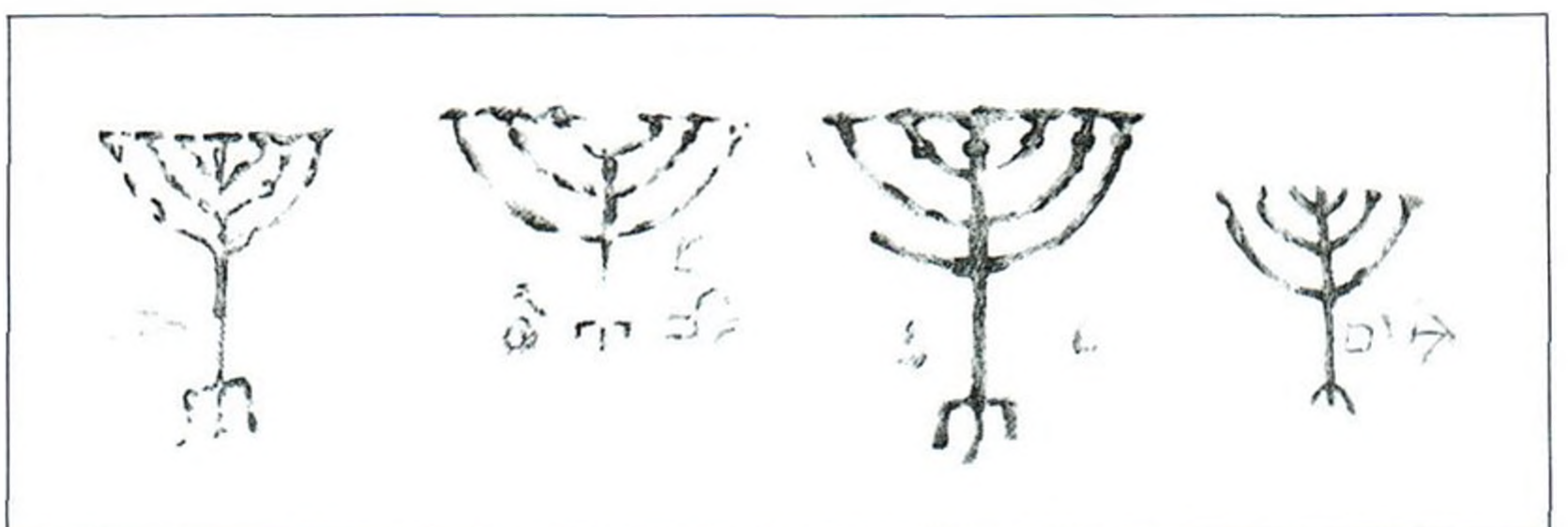
בראשית חפירתנו באזור הר הבית התעוררה בלבנו השאלה מה נוכל לגלות מתקופה רבת מעש ופעילות זו, שנתמשכה אמנם על פני כמה עשרות של שנים בלבד, אבל רוויה הייתה במאורעות הרי גורל בתולדות העיר. חשבנו ולא ידענו עד כמה יעלה בידינו לשחזר את הדיהם של אותם מאורעות.

מנורות שבעת הקנים

הסרת רצפת הפסיפס של אחד מחדרי המבנים הקדומים מתקופת האיסלאם וחשיפת מבנה מתקופת שלטונה של ביזנטיון מתחתיו כבר נזכרה לעיל. גילוי מבני מגורים מן התקופה הביזנטית מתחת למרצפות אלו היה חזון נפרץ. כשניקינו מבנה כזה סמוך לפינת הר הבית, נחשפו פרטים אחדים על תולדותיו. במקום עבדה קבוצת מתנדבים מעולה, מאנשי אמבסדור קולג', אשר כבר התקשרה נפשית לאותו המבנה. "כבר כמה ימים שיש לי ויכוח עם עצמי, אם רואה אני היטב או שמא עלי לגשת לרופא עיניים", אומר לי בבוקרו של יום קיץ אחד מאנשי אותה קבוצה. "נדמה לי שרואה אני על האבן הנפולה שעל רצפת החדר ציורים בצבע אדום, ואני בוש לספר על כך לחברי שכן פעמים שאני רואה אותם ופעמים שהם נעלמים, ממש חזיון תעתועים. בוא נא אתה ופתור לי את החידה". אף על פי שכל הסיפור נראה לי מוזר, מצאתי שכדאי לבדקו. ירדנו לעומקו של החדר. לפנינו הייתה מונחת אבן ארוכה – משקוף של דלת מדלתות אותו הבניין, שהופלה ממקומה. פניה היו מטויחות בשכבת טיח לבן. על הטיח הזה, אמר לי אותו הבחור, רואה הוא את הציורים. למען האמת, גם עיניי הבחינו באי אלו כתמי צבע אדום על הטיח. "הגש לי בטובך את מימית המים שלך", פניתי אליו. את המים יצקתי בזהירות על הטיח הלבן, והם ניקו את האבק שכיסה את הטיח; ואכן לעינינו התגלו ציורים בצבע אדום. בציורים, שנראו בבהירות, תוארו מנורות ובהן שבעה קנים, ולצדן מחתה, לולב וכנראה גם שופר ואתרוג – סמלים אופייניים לאמנות היהודית בתקופה הביזנטית, שבאו לידי ביטוי באמנות הגילוף והעיטור של בתי הכנסת העתיקים.

התחלנו לסקור את כל קירותיו של אותו הבניין ביסודיות ובשיטתיות, ואכן התברר שעל אחד הקירות מצויים ציורים נוספים של מנורת שבעת הקנים בצבע אדום. מצב השתמרותם של אלה אף הוא היה בכי רע, וקשה

ציורי מנורת שבעת הקנים על קירות מבנים מימי שלטון הביזנטים, שיהודים תפסו אותם עם הכיבוש הפרסי או הכיבוש המוסלמי.

היה לראותם. ברצוננו לצלמם פנינו בבקשת עזרה למשטרת ישראל. המשטרה שלחה לנו את צוות הצלמים של המחלקה לזיהוי פלילי, והללו, בעזרת ציוד משוכלל, הצליחו לצלם את ציורי המנורות ולהכין תמונות שסייעו לפענוחם. לימים מצאנו שעל מזוזת האבן של אחת מדלתות הבניין נחרת חריץ, כזה המוכר מבתי יהודים באותה התקופה, שנועד לקלוט את קלף המזוזה. עתה לא היה ספק שלפנינו בית שדייריו היו יהודים. גם תאריך שימושו האחרון של הבניין היה ברור: קודם הבנייה המוסלמית הגדולה מסוף המאה השביעית וראשית המאה השמינית. עתה נותר לנו להעלות את אבן המשקוף נושאת הציורים ולהעבירה למוזיאון. נזהרנו מאוד בהרמת האבן, אבל לא הצלחנו במשימה, ומרבית הטיח שכיסה אותה נפל ונשר. התנחמנו בכך שצילמנו את האבן לפני כן. אלא שאין רעבלי טוב, ולהפתעות אין גבול: מתחת לטיח שעל המשקוף נחשף צלב חקוק באבן.

ממצא מקרי זה הבהיר לנו אירועים היסטוריים שמהם עלתה התמונה הזאת: בראשיתו היה הבית אחד מבתי השכונה הביזנטית שמדרום להר הבית, שראשיתה בימי יוסטינינוס. אחד משוכני הבית דאג לגלף צלב על משקוף הכניסה של אחד החדרים כדי להבליט את השקפתו ואמונתו. עם כיבושה של ירושלים בידי הפרסים והשתלטות הכוח היהודי עליה, נתפסו כנראה בתי מגורים של נוצרים אשר נספו במלחמה או גורשו. במקומם עברו להתגורר בהם יהודים, אותם יהודים שסייעו לפרסים והכשירו עצמם לשיקום הר הבית ולבניית המקדש. אלו לא יכלו לשאת את גילוף הצלב על משקוף החצר, כיסו אותו בטיח וציירו על הטיח את סמליהם הם, דהיינו את המנורה, האתרוג, המחלה וכו', ונוסף על כך קבעו מזוזות בצדי הדלתות. עוד שרידים מאותה התקופה נחשפו באזור. היו אלו מטבעות כסף של המלך הפרסי כוסרו השני וחותרם נאה מאבן יקרה למחצה, בסגנון פרסי. כשחשפנו את המשקוף בבניין הזה, ניקרה במוחי הידיעה שפרסם הרב אסף, ומקורה בכתבי יד יהודיים עתיקים המצויים באוסף אוניברסיטת קיימברידג'. אחד מכתבי יד אלה מספר על ראשית היישוב היהודי בירושלים לאחר הכיבוש המוסלמי, ונאמר בו שהחילוף יזם את העברתם של יהודים מטבריה לירושלים, שכן היה זקוק למומחים במקצועות שהיהודים התמחו בהם. התעודה מייחסת את המשא ומתן על התיישבות היהודים בירושלים לחילוף עמר. מעשים כאלו הם עניין שבשגרה, שכן את כל מעשי ראשוני החילופים מהשושלת האמיתית, בוני העיר ומסגדיה, נטו ליחס לעמר כדי להאדיר את מעשיהם של השליטים האמיתיים. וכה מספרת אותה תעודה:

היהודים באו לעמר ויאמרו לו: כמה יצווה אמיר המאמינים שיעברו אל העיר הזאת מעדת היהודים? [החילוף נועץ בפטריארך של ירושלים, שכן הנוצרים היו רוב בקרב יושבי העיר]. אמר הפטריארך: יהיו העוברים חמישים בית [משפחה] ויענו אותם היהודים: לא נהיה פחות ממאתיים בית. [זו לדעתם הייתה המסגרת ההכרחית לקיום קהילה על מוסדותיה]. ויארך המיקוח ביניהם, עד שציווה עמר, שיעברו שבעים בית והסכימו לזה. אחר כך שאל: היכן תרצו לגור בעיר? ויאמרו – בדרום העיר, וזהו שוק היהודים. והייתה כוונת בקשתם קרבת המקדש ושערינו, וכן מי השילוח לטבילה... (ספר היישוב, ב, עמ' 18).

מתעודה זו עולה שראשיתו של היישוב היהודי בירושלים והתגבשותו בשכונה שנבחרה לכך הייתה מדרום להר הבית. הייתכן, שאלנו את עצמנו,

לוח שיש שחקוקה בו מנורת שבעת הקנים, כנראה מבית כנסת יהודי סמוך להר הבית מן המאה השביעית לס"ה.

שבתי הנוצרים שנמצאו בשימוש מובהק של יהודים הם הם שרידיה של השכונה הזאת? ואולי אין אלה כי אם שרידי ההתיישבות בתקופת ארבע עשרה השנים של שלטון פרס? תשובה חד-משמעית לשאלות אלה אין. ואולם יש עדות מסייעת להנחה שהבתים שייכים בכל זאת לתקופה הראשונה: בין הריסות מבנה המגורים בעל ציורי המנורות ועליהן, וכן מתחת לרצפת המבנה המוסלמי שמעל אותו מבנה, מצוי שלב בנייה נוסף. השלב הזה שייך לבנייה חדשה באזור, שנעשתה על חורבות הבתים הביזנטיים שבהם נמצאו הציורים נושאי הסמלים היהודיים. שלב זה אפשר לראותו כשלב של ראשית שיקום האזור בידי הביזנטים לאחר חזרתם לירושלים. הפעילות שלאחר מכן היא פעילות ציבורית ממלכתית, שנעשתה בידי שליטי השושלת האמיתית. אין אפוא אפשרות לשייך למקום זה את השכונה היהודית שמראשית שלטון האיסלאם, הנזכרת במקורות היהודיים. שכונה זו מצויה כנראה מעט דרומה לאזור החפירות, וקרבתה לבריכת השילוח יכולה לשמש עדות מסייעת לכך.

שלבים בחיי בית מגורים

בחפירה בשכונה הביזנטית שמדרום להר הבית נחשפו שרידי 18 בתים. לא בכולם נמצאו שרידים מאוחרים או שלבי בנייה נוספים המעידים על קיומם במשך כל המאה השביעית. מהם שנהרסו ולא שוקמו שוב מאז ראשית המאה השביעית, כנראה במלחמת פרס בביזנטיון, ולעומתם אחרים שהאריכו ימים וניכרים בהם שלבים של בנייה, שאפשר להתחקות אחריהם ואחר תולדותיהם.

בניין אחד שכזה נשתמר בצורה מרשימה בחלקו המזרחי של השטח, סמוך לשער המשולש. בראשיתו היה זה בניין-חצר ירושלמי טיפוסי מן המאה השישית, בעל חצר מרכזית וחדרים מארבעת צדדיה. באגפו הצפוני נמצאה חצר נוספת ובאגפו הדרומי – חלקת מגרש פנויה ששימשה גינה. לימים התברר שבעלי הבית הפרישו מביתם את אגף החדרים הדרומי וחסמו בסתימת אבן מוצקה את הדלת שבין החצר ובין אותו האגף. מאגף זה ומחדרים שנבנו במגרש הפנוי, בגינה שמדרום לו, נוצר בית-חצר נוסף. אמנם הייתה זו חצר צרה וארוכה, והחדרים נבנו רק משלושת צדדיה. הכניסה לחצר הבניין הייתה מסמטת מבוא בצדה המערבי. לנגד עינינו פשט הבניין צורה ולבש צורה: במקום וילה רבת חדרים ולצדה גינה, הוקמו עתה שתי דירות. ממדיהן היו אמנם צנועים יותר, אך שטח הגינה נוצל במלואו. שינוי כזה מכונה בפי הארכיאולוגים "שלב". בדרך כלל מפרשים את ה"שלבים" בארכיאולוגיה כדרך שמבארים את היווצרות השכבות – תוצאות של אירועים היסטוריים מוכרים; והדבר הוא מן המפורסמות. בניין הרוס לפניך, ומיד דבק בו מאורע היסטורי רב משמעות. שינוי במבנה הבית או בסגירת דלת, והרי לך אות לחילופי שלטון או לאירוע בעל חשיבות במדיניות הבינלאומית. לפנינו דוגמה שפירושה חבוי בתחום חיי היומיום והמשפחה, ולמעשה כך צריך לראות את מרבית השינויים מסוג זה. בעלי הבית, מסיבה כלשהי שאינה ידועה לנו, נאלצים היו למכור חלק מרכושם. ייתכן שהדבר נעשה מכיוון שבנו של בעל הבית נשא אשה וקיבל חלק מן הבית למגוריו. נוכל להניח למשל שאשתו לא חיה בשלום עם חמותה, ואז הפרידו את אגף החדרים שקיבלו מן הבניין הראשי על ידי חתימת הדלת. כשגדלה משפחתם, בנו בגינה חדרים נוספים, וכך נוצר הבניין החדש. שלל ההסברים שאפשר להסביר בהם מקרה מעין זה הוא רב ואפשר לגונו כהנה

וכהנה, ואין לנו שום אפשרות ושום צורך להתחקות אחר כל האפשרויות. רצינו רק להראות עד כמה רבות הדרכים לפירושם של שינויים במבנה כלשהו, עד כמה קשה למצוא קשר בינם ובין אירועים פוליטיים בינלאומיים, וכי יש לעתים להחזיר את התגלית הארכיאולוגית למקום הראוי לה.

הבניין הזה, שמצב השתמרותו הנאה היה בלתי שגרתי, הפך להיות "מִכָּה" של החפירות. מבקרים רבים וארכיאולוגים חברים באו לבקרו, ואנשי צוות המשלחת הפכו להיות מדריכי סיורים בו. באחד מאותם הסיורים גילה אחד מבעלי העין החדה שבצוותנו, רון גרדינר – שכבר מצא כמה כתובות עלומות בחפירות – חריתות על טיח קירות החצר של הבניין. העתקת החריתות הללו, תוך שימוש בתאורת עזר של פנסים מן הצד כדי ליצור צללים בחריצי החריתה, שיקלו על ראייתו, גילתה שלפנינו חריתות של מנורות שבעת הקנים. שוב אפוא לפנינו סמלים יהודיים אופייניים בבתים שמן התקופה הביזנטית בשכונה ליד הר הבית. התחלנו לבדוק היטב את כל הבניינים על קירותיהם, ובבניין אחר באותה שכונה נמצאו חריתות של סמלים נוספים. הפעם היו אלו חריתות של סמלים נוצריים – חריתות צלבים – לצד בניין דמוי כנסייה. ואולי לא סתם כנסייה הייתה זו, אלא תיאור סכמטי של כנסיית הקבר? החריתות נעשו בתקופה השלישית לחייהם של כמה מן הבניינים בשכונה הביזנטית.

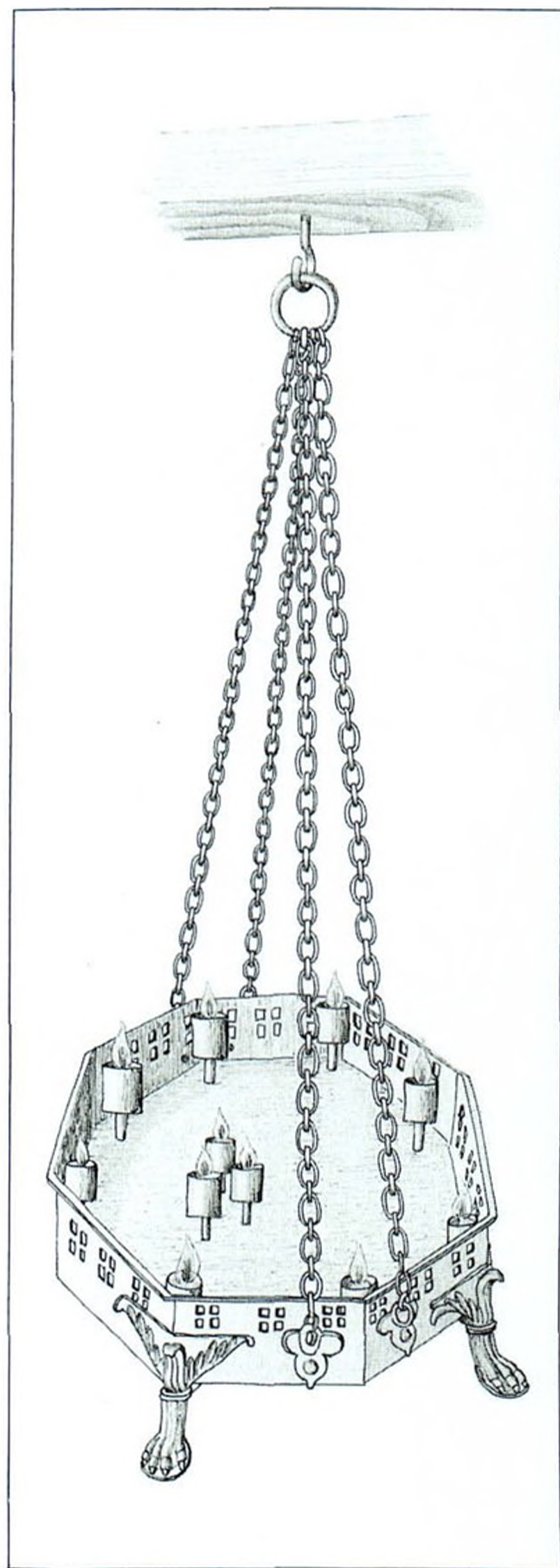
אכן, היה עוד שלב בחיי בתי המגורים הללו. במיוחד בלט הדבר באחד מהם, שאותו חשפנו בשלמותו. בשלב זה קיבל הבניין צביון של שיכון יחידים. פתחים ודלתות נסגרו והפכו לחדרים נפרדים, כל חדר לעצמו. לא עוד חדרים בדירה שהם חלק ממערכת כוללת, אלא מעין דירות רווקים. לשלב זה שייכות החריתות, לשלב זה השתייכו גם עיקר התגליות – כל הממצאים שנחשפו בבניין זה שייכים לאמיתו של דבר לשלב האחרון של חיי הבית, דהיינו לשלב השלישי. הדבר מובן מאליו: כשנהרס הבית, החפצים שהיו בו היו שייכים לאחרוני המתגוררים בו, דהיינו לדיירי השלב השלישי. אם אמנם היו אלו אבזרים וחפצים השייכים למבנה הבית, כגון צירי דלתות ודומיהם, הרי אפשר להניח שהם מן השלב האחרון של חיי הבית, אך אין מניעה לשער שהיו מן השלב השני או אף הראשון. אבל החפצים שנמצאו בבניין הזה היו אבזרים שלא היו שייכים לו והובאו אליו מבחוץ, ומכאן עלתה גם האפשרות לתארך את השלב השלישי בחייו של אותו הבניין.

כלי ברונזה נדירים

ממצאים של כלי חרס, ואף מטבעות, הם משגרת החפירות ליד הר הבית. על כן, כאשר הנך מוצא חפצים מסוג אחר, רבה השמחה בחפירה, וכך היה בבניין שבו דנים אנו. כאשר הגענו לרצפות של אחד החדרים, החלו מתגלים מתחת למפולות הקומה העליונה כלים בצבע ירוק – ירוק תחמוצת הנחושת, שדבקה בכלים עקב רטיבות החדר ההרוס. יש ליטול כלים כאלה בזהירות, שכן הם פגיעים מחמת התנאים הקשים שבהם היו שרויים מאות שנים. העברנו אותם לאחר צילום ראשוני לטיפול לאנה חסון, ארכיאולוגית מצוותנו שהתמחתה בטיפול מעבדתי בכלים כאלו. בתום הטיפול יכולנו לראות את הכלים בתפארתם. קבוצה נכבדה של כלים מאותו החדר וכלים נוספים שנמצאו בחדר סמוך לו. בין הכלים, צלב גדול מברונזה שעדיין נותרו עליו מסמרי הברזל שבאמצעותם חובר לדלת עץ גדולה או לצלב עץ,

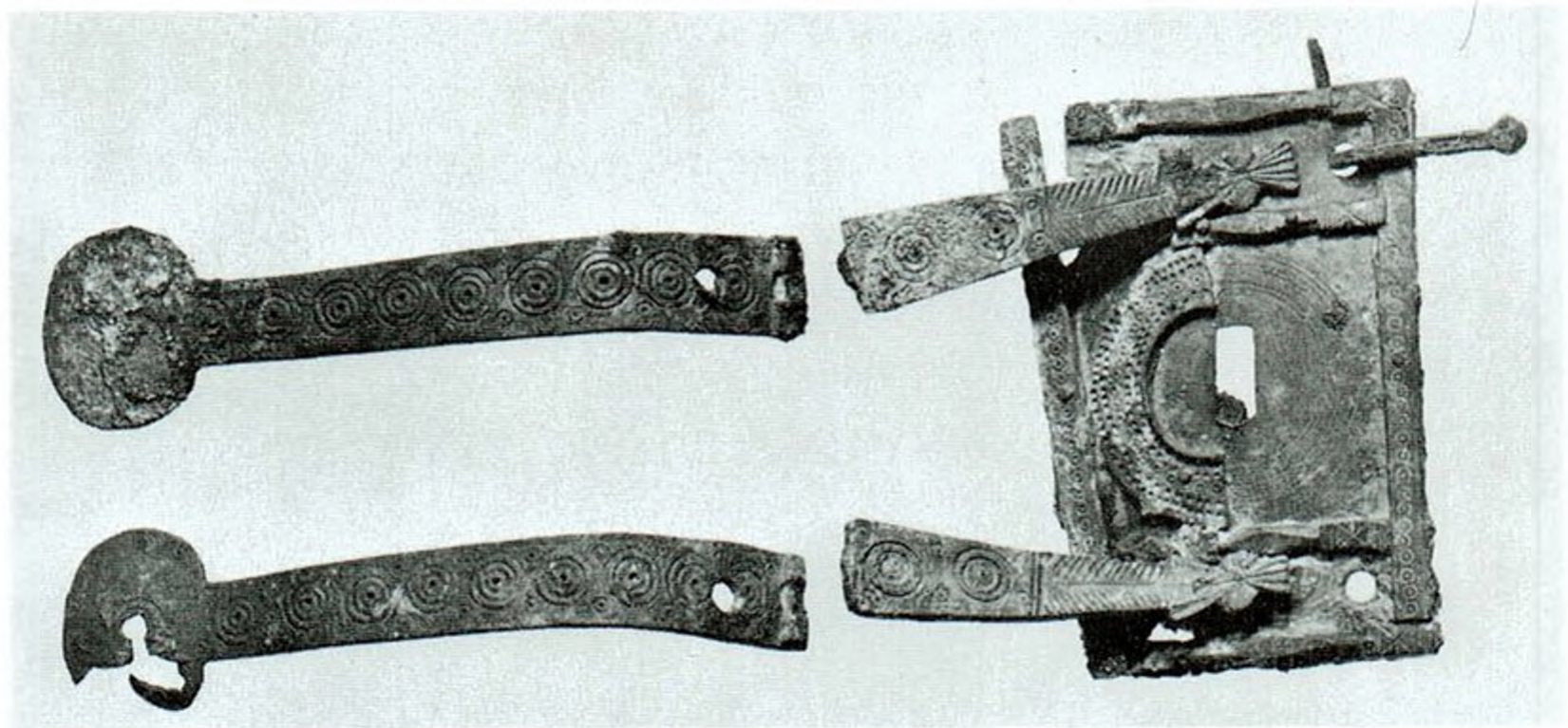

לנשיאה. אורכו כ-60 סנטימטרים ורוחבו כ-35 סנטימטרים. אין בבניין שבו הוא נמצא דלת כה גדולה שצלב זה היה יכול לקשטה. יש אפוא להניח שהיה שייך לדלת רבת מידות, אולי דלתה של כנסייה. מאידך, אם היה זה צלב עץ שנועד לנשיאה, ודאי ששייך היה לאבזרי כנסייה. גם ממצאים אחרים בין כלי הברונזה רמזו על כך שהיו שייכים לכנסייה; היו אלו מנורות ברונזה תלויות, נברשות, זרוע של מנורת תאורה עם ראש דרקון וטבעות נקישות על דלת, מחוברות לצלבים. ועוד מצאנו בין אותם כלים

אבזרי מתכת שהיו נתונים בתיבת עץ וכן מנעולה של התיבה. נוסף על כך נתגלה מכסה אבן ועליו מגולף צלב, השייך לתיבה נוספת. תיבות אלו, שהיו עשויות עץ ואבן, שימשו לאחזקת חפצי קודש (רליקוויה), והן הונחו בדרך כלל מתחת למזבח שבקדמת הכנסייה והיו קשורות בשרידים של קדושים או בחפצי קודש עתיקים. את החפצים האלה היו מראים למתפללים

מבחר כלי ברונזה השייכים לכנסייה ואשר נמצאו בחדר מגורים של מבנה מימי השלטון הביזנטי, שהחזיקו בו פועלים שעבדו בבניית הארמון המוסלמי. בין הכלים: טבעת נקישת לדלת, נברשות למאור ונרות.

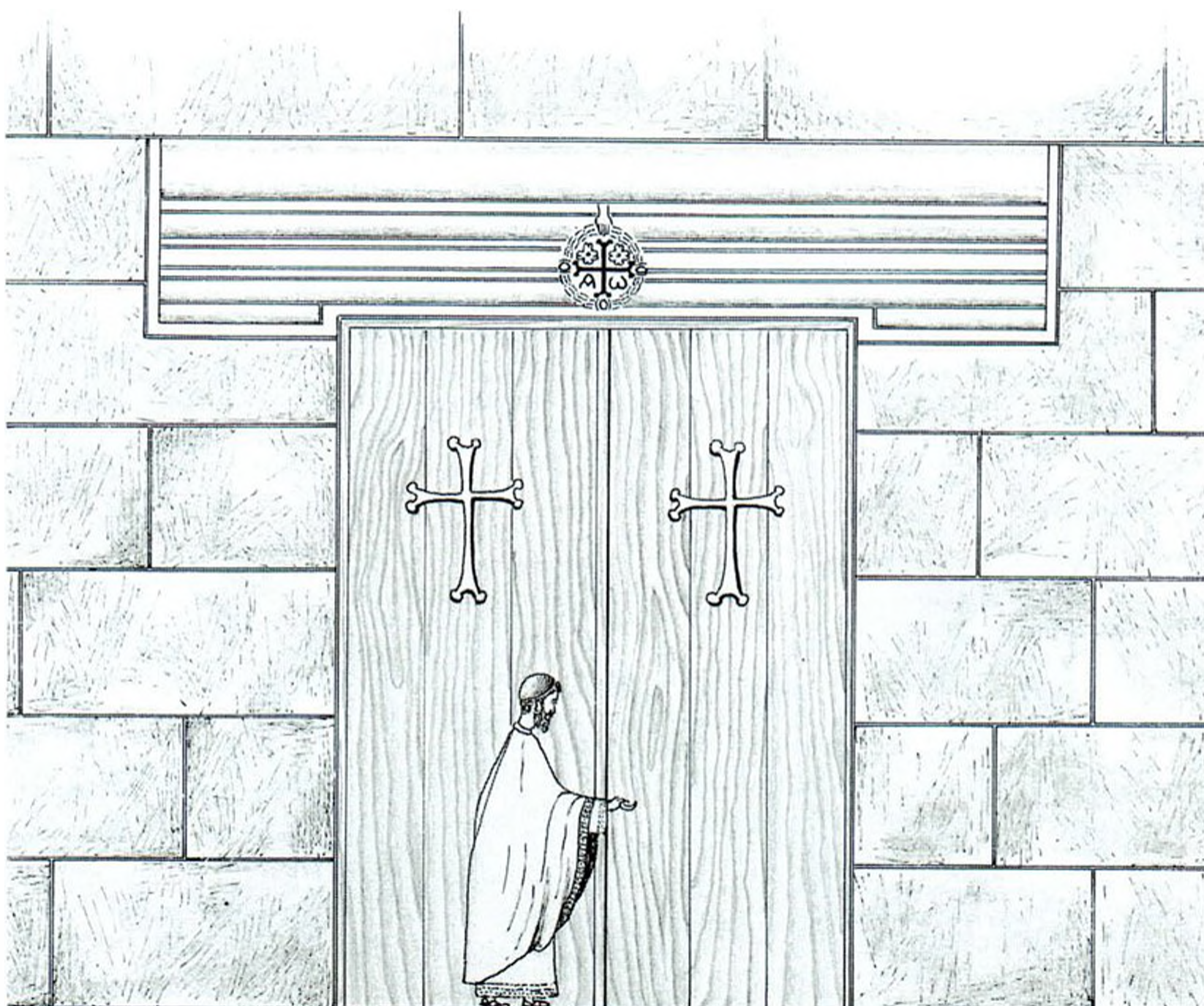

מנעול עשוי ברונזה לקופסת עץ.

ולמתכנסים בימים מיוחדים המיועדים לכך. בכללותו רמז הממצא כולו על כך שאינו שייך במקורו לבית המגורים שבו נמצא, לא לשלב הראשון לחייו, כאשר הייתה זו וילה נאה, ועל אחת כמה וכמה שלא לשלבו האחרון, בעת ששימש מבנה של חדרים נפרדים. הרהור שני הביא לידי מחשבה שהממצא שייך לאחת מכנסיותיה המפוארות של ירושלים.

באזור זה נבנו בתקופת האיסלאם הקדום ארמון ומערכת מבנים שהייתה קשורה בו. בוני המערכת המוסלמית פינו את דיירי השכונה הביזנטית ותכננו את מבניהם לפי צורכיהם. בתי השכונה הפכו אפוא חלק מן המילוי שמתחת לרצפות המבנים המוסלמיים. מלאכת הבנייה המוסלמית נקטעה באמצע, ועד לאזוריו המזרחיים של השטח לא הגיעה. היות שכך, שרדו במזרח בתים מן השכונה הביזנטית שמצבם טוב יותר ממצב הבתים שנחשפו מתחת לרצפות מבני האיסלאם. בין הממצאים בבתים האלה נמצאו גם כלי חרס וגם מטבעות מתקופת האיסלאם הקדום.

מימין: צלב גדול עשוי ברונזה, אפשרות שחזור על דלת כנסיית הניאה.

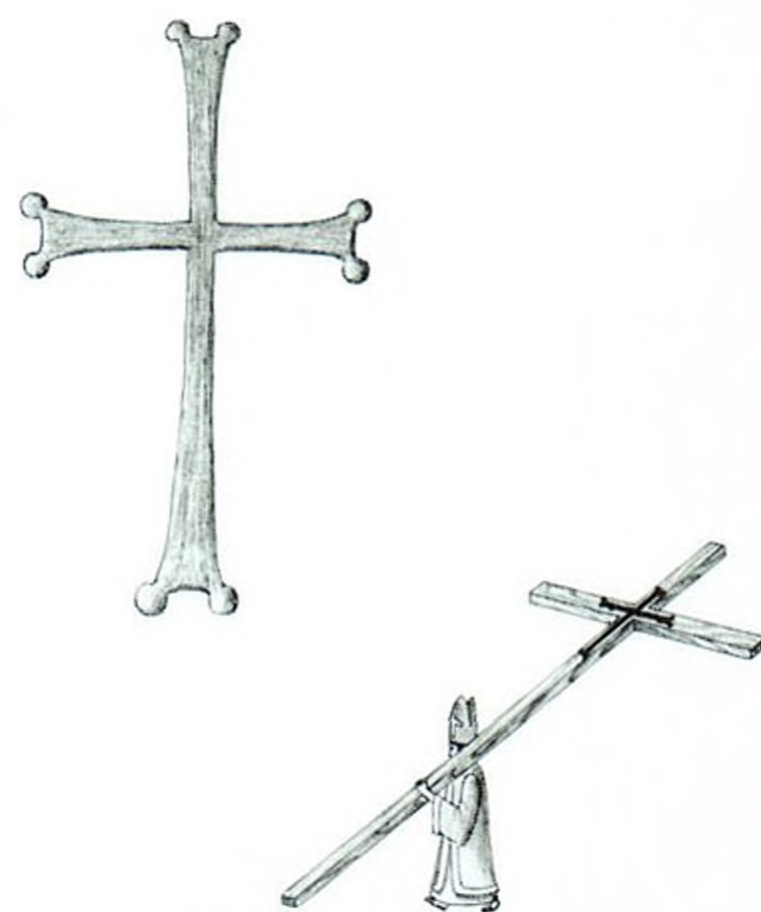

הווה אומר, אותם בתים עוד היו בשימוש באותה התקופה, אבל לא כבתי דירות אלא כדירות בנות חדר אחד. לשלב זה כאמור שייכים גם החריתות, הן היהודיות והן הנוצריות, וגם הממצאים המיוחדים.

אפשר אפוא לומר שבניין זה, כמו הבניינים האחרים שבהם נמצאו סימני השלב השלישי לאחר שפונה מדייריו, שימש למגורי הפועלים שבנו את בנייני המוסלמים. היו אלו פועלים יהודיים ופועלים נוצריים, שגויסו לצורך הבנייה בירושלים מבין תושבי הארץ וגם מקרב תושבי חוץ. הללו גרו בבתי השכונה שנתפנתה. בהתגוררם כפועלים בודדים ולא במסגרת של משפחות, דאגו כל אחד לפרטיותו וסגרו את החדרים. זהו למעשה שלב החיים האחרון של הבניין, השלב השלישי. תופעה דומה ראיתי בימינו בשיקום שכונת המגורים ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים. דירות ברובע נרכשו מהתושבים הערביים, ודיירים שמהם נרכשו עזבום. בזמן השיקום התגוררו בחלק מן הדירות המפונות הפועלים שעסקו בבניית הרובע ואשר באו לכאן מחוץ לירושלים. הללו נהגו לחזור לבתיהם אחת לשבוע, ובמשך כל השבוע גרו בבתי המפונים. את הדירות הפכו לדירות חדר, וכל אחד מהפועלים דאג להבטיח בחדרו את פרטיותו. בחדריהם אלו חרתו הפועלים על הקירות סיסמאות וציורים שנושאייהם היו קרובים ללבם. היה בלב אחד הפועלים – ואני מדבר על ימינו ועל פועלים ערביים – כעס על מנהל העבודה. הדבר מצא את ביטויו בחריתות סיסמה של ארגוני החבלה על הקירות. בגזרנו גזירה שווה על העבר אפשר לשער שהפועלים היהודיים והנוצריים שעבדו עבור המוסלמים והתגוררו באותם בניינים, בכעסם על מעסיקיהם חרתו על קירות בניינם את סמליהם הדתיים.

נחזור לפועלי הרובע היהודי בימינו. הללו עוסקים בין השאר גם בעבודות פירוק של בתים מטים לנפול ברובע ובפינוי ההריסות. בזמן העבודה מוצאים הם לעתים באותם הבתים חפצים מחפצים שונים, ואת אלו מעבירים הם לחדריהם כדי למכרם או לקחתם לעצמם. ושוב – אל פועלי הבנייה לפני אלף ושלוש מאות שנים; גם הללו, בעבודתם, בעת שפירקו מבנים ישנים, מצאו בין ההריסות חפצים ואבזרים שאפשר היה למכרם או לקחתם שלל. כנסיית מרים החדשה, הניאָה, אשר נהרסה בידי הפרסים, לא שוקמה עוד, שכן הריסותיה משובצות במבנים המוסלמיים. פועלי הבנייה שעבדו עבור המוסלמים פירקו את חורבותיה כדי לקחת את אבניה לבנייה באתרים המוסלמיים. בתוך כך מצאו את חפצי הברונזה ואת שרידי התיבות שהיו שייכים לאותה הכנסייה ולקחום לחדריהם.

סופו של אותו הבניין ובניינים אחרים שעדיין שימשו בשלב השלישי היה כסופם של הבניינים המוסלמיים האחרים. הרס נורא פקדם ברעידת האדמה של שנת 747. מתחתם ובתוך הריסותיהם נחשפו עתה אותם אבזרים שהיו במקורם בכנסייה הגדולה. כאמור, הקשר בין כנסיית הניאָה לבין הממצאים בחפירות הוא קשר של הסתברות, ואין בו משום הוכחה מוחלטת. דבר אחד ברור: בבנייה המוסלמית ובבתים ששימשו את פועלי הבנייה מצויים שרידים שנלקחו מכנסיית ענק, שכבר הייתה הרוסה בעת כיבוש המוסלמים את ירושלים. מתקבל מאוד על הדעת שזוהי כנסיית הניאָה. יתר על כן, אבני הפינה בבניין הארמון המוסלמי הן אבנים שנלקחו ישירות מן הניאָה ההרוסה, ועל כך מעידים סוג האבן, מקורה, גודלה ודרך סיתותה.

צלב גדול עשוי ברונזה, אפשרות שחזור שנייה על צלב נשיאה בתהלוכות.

16. ראשית תקופת האיסלאם

מבנה מוסלמי רב מידות

בסיורים הראשונים שערכנו בשטח לפני שהתחלנו בחפירה ממש, הבחנו בשרידי קירות איתנים שהיו מצויים בשני בורות קטנים. בורות אלה נחפרו באזור הכותל הדרומי בידי אנשי משלחתה של קתלין קניון. חפירותיה נערכו מטעם אגף העתיקות הירדני ונועדו לבחון אם אפשר לבנות במקום בית ספר. בספרה JERUSALEM מסופר שהשרידים שייכים למבנה ביזנטי רב מידות, והיא אף ניסתה לזהותם כמבני הציבור – בתי החולים והאכסניות – שבנה יוסטינינוס ליד כנסיית הניאָה. שיקולה היה מוטעה והסתמך בין השאר על ההנחה שכנסיית הניאָה מצויה בהר הבית. גם תכנית המבנים וגם המידע הארכיטקטוני עליהם נותרו בגדר תעלומה, שכן הריבועים שנחפרו היו קטנים מדי. על חפירה זו נוספה עוד חפירה, שנערכה בהנהלת האב־דה־ו, שהיה מבכירי הארכיאולוגים של בית הספר הצרפתי לארכיאולוגיה מקראית בירושלים ונטל חלק בחפירות של קתלין קניון. גם בחפירה זו נחשפו קירות אחדים, אך היא לא הניבה פירות כלשהם, כפי שהעידה קתלין קניון בספרה. ואולם לא זו בלבד שלא עלה בידי חוקרים אלה להגדיר את תכנית המבנים, מפאת ממדיה הקטנים של החפירה, אף תיארוך השרידים היה מוטעה, מאותו הטעם ומטעמים שאין באפשרותנו להתחקות אחריהם, שכן מעולם לא פורסם דין וחשבון מדויק כיצד הגיעו החוקרים לאותן מסקנות כרונולוגיות. משנודע לחוסיין מלך ירדן שהמבנים שנחשפו הם מן התקופה הביזנטית, הרשה לבנות במקום את בית הספר.

מניסיוני בעבר בחפירות הבינותי שחפירה באזור הר הבית יש לנהל בדרך אחרת: יש לחפור את השטח כולו, שכן רק כך אפשר להשיג תוצאות שמידת הביטחון בהן מרובה יחסית. מן הניסיון שרכשתי בחפירת המצודה הצלבנית בלוואר ידעתי שבחפירתו של אתר בשלמותו גלומות אפשרויות רבות לפתרון בעיות ארכיטקטוניות. כך למשל אפשר בחפירה כזו להתחקות אחר מערכות שלמות של ביוֹב וניקוז המצויות מתחת לרצפות המבנים. מערכות אלו אינן ניזוקות בדרך כלל בידי הורסי הבתים העתיקים. אלה גורמים הרס בשל להיטותם אחרי אבנים לבנייה או לתעשיות סיד, ואילו מערכות הביוֹב והניקוז נשארות שלמות ומוצנעות, ומאפשרות ללמוד מהן רבות.

אט אט התחלנו לחשוף את השטח למלוא אורכו ורוחבו. את החפירה ניהלנו בשני מישורים: האחד לרוחב, דהיינו חפירת שטחים חד־שכבתיים גדולים, ובמקביל לכך חפרנו בשולי השטח בור עמוק שחצה את השכבות השונות, כדי לזהותן זיהוי ראשוני שייתן לנו מידע כיצד לתכנן את החפירה בשכבה הבאה. אגב כך יכולנו לעמוד על טיב הממצא שמתחת לרצפות השכבה שחפרנו וללמדה ביתר יסודיות. על סמך מחשבה זו וכן בזכות הניסיון שנרכש בחפירות בלוואר גייסנו לעבודה דחפור. באמצעותו ובעזרת מאות הפועלים והמתנדבים חשפנו בתוך פרק זמן קצר יחסית את השטח שמדרום לכותל הדרומי. אז הבחנו שעל כל השטח בנוי למעשה מבנה גדול אחד. כל הקירות שנחשפו, ובהם בדלי הקירות שחשפו החוקרים בתקופת

השער הכפול, הוא שער הנביא, אחת הכניסות להר הבית בימי שלטון האיסלאם.

שלטון ירדן, השתייכו לאותו המבנה. לא היו אלה מבנים אחדים, אלא כולם קטעים של מבנה אחד. לראשונה התברר שמבנה זה הוא כמעט ריבועי, שטחו כ-7.5 דונמים, ובין קירו הצפוני לבין הכותל הדרומי מצוי רחוב מרוצף, בן אותה תקופה, ששימש את המבנה הזה. משנתבהרה התכנית עלתה שאלת הכרונולוגיה: מمتי המבנה הזה, מי בנהו ומתי? התשובה הראשונה לשאלה זו ניתנה לנו כאשר הסרנו את מרצפות הרחוב ואספנו בקפדנות, תוך ניפוי זהיר של כל השפכים, את הממצאים שהיו שם – חרסים ומטבעות.

הממצא לא אכזב. הוא הכיל כמויות רבות של כלי חרס ומטבעות, בהם מטבעות ביזנטיים מסוף תקופת שלטון ביזנטיון בירושלים ואף מן המחצית השנייה של המאה השביעית, דהיינו לאחר שכבשוה המוסלמים. תחילה הופתענו, אבל המסקנה הראשונה הייתה ברורה: הרחוב והמבנה הצמוד אליו הם בני זמנם של הממצאים שנמצאו בעפר המילוי, או מאוחרים ממנו. בחינת תכנית המבנה הראתה שמדובר במבנה שבו חצר מרכזית קטורה, אכסדרות סביבה, מארבעת צדדיה, וחדרים בין האכסדרות ובין הקירות החיצוניים של המבנה. צורה ארכיטקטונית זו הייתה אופיינית לתכניות מבני הפאר שברחבי סוריה, עבר הירדן וארץ ישראל, בראשית ימי האיסלאם. באותם ימים חלה מזר ונותר בביתו מרותק למיטתו. חודש ימים נעדר מאזור החפירות, ומדי ערב בערבו נוהג הייתי לבקרו ולספר לו על התגליות. גם בערבו של אותו היום, שנתקבלו בו תוצאות הזיהוי של המטבעות, חשתי אליו. ישב אצלו אז גם המהנדס הארכיאולוג עמנואל דוניבסקי, שהיה מורי וידידו האישי של מזר, וכך, לפני שניהם, החילותי לספר על המהפך שחל במחשבותי ועל כך שהמבנה הגדול שהלך ונחשף לנגד עינינו הוא בן ראשית תקופת האיסלאם. עבורם הייתה זו הפתעה שקשה היה להם להשלים עמה. ספרות שלמה על ירושלים, שנכתבה במשך דורות אחדים, חזרה והדגישה שוב ושוב שהמוסלמים בנו בירושלים רק את מסגד אל־אקצא ואת מבנה כיפת הסלע, וגם על אלו היו שאמרו שאינם אלא מבנים של נוצרים שהוסבו לשימוש האיסלאם. והנה פתאום, מחוץ להר הבית נחשף לעינינו מבנה רב מידות השייך לתקופת האיסלאם. "קשה מאוד לקבל הנחה זו", אמר לי מזר. הסכמנו בינינו שניפגש שנית למחרת בערב ונראה כיצד יש "לעכל" מחשבה זו.

בבוקר יום המחרת יגעתי רבות בשיקולים התומכים או הסותרים את ההנחה שהמבנה אמנם בן התקופה המוסלמית הוא. ואכן, הישועה לא איחרה לבוא, ומתחת לרצפת אחד החדרים נתקלנו בתעלת הביוב של הבניין. בעזרתם של המעולים שבחופרינו פתחנו קטע מן התעלה וניקינו אותה. התגליות היו רבות, ואנו הוצאנו כל מה שנזרק למערכת הביוב ושקע בה מחמת משקלו. היו אלה שברי כלים שבעליהם לא מצאו בהם חפץ. מדי פעם בפעם, בזמן שהבניין עמד על תלו, נהגו יושביו לנקות את תעלות הביוב, כאשר אלו נסתמו. כשנסתיים ניקויה של התעלה חזרה לפעול כתקנה, ושוב נזרקו לתוכה חומרי פסולת. היו חולפות כמה שנים עד שהיא שבה ונסתמה; שוב ניקוה אפוא ושוב נסתמה, וחוזר חלילה. סמוך למועד שבו נהרס המבנה יצאה התעלה מכלל שימוש ושוב לא נוקתה. היא כמעט נתמלאה ונסתמה, ולפיכך היו הכלים שהוצאו ממנה בני השנים האחרונות לקיומו של המבנה. לא היה אפשר לטעות בהם, שכן היו אלו כלים בהירים

ומקושטים בקישוטי כיור המופרים בכינוים "כלי חִרְבַּת מִפְּגִיר", על שם המקום הראשון שבו נמצאו והוגדרו. בחִרְבַּת מִפְּגִיר שליד יריחו נחשפו שרידיו של ארמון שבנו בני השושלת האַמִּיית – השושלת המוסלמית הראשונה ששלטה בקיסרות הערבית. זמנם של כלים אלה הוא מהמחצית הראשונה של המאה השמינית, וכאן נמצאו הם כאמור בשלב האחרון לקיומו של המבנה.

כשהלכתי הפעם לביתו של מזר כבר הבאתי עמי קופסה ובה חרסים לדוגמה. דוניבסקי, שביקר בחפירה עוד באותו הבוקר ושוכנע ממראה עיניו, בא גם הוא. לא נותרה ברירה אלא להסתגל לרעיון: אכן מבנה מתקופת האיסלאם הקדום, יוצא דופן בממדיו בירושלים, הנמצא מחוץ להר הבית.

ראשית תקופת האיסלאם בירושלים

בראשית צעדיו של האיסלאם קבע נביאו מוחמד, בהיותו במדינה, שכיוון התפילה של כל מוסלמי יהיה לעבר ירושלים. יש הסבורים שהיה בדבר זה משום מחווה כלפי יהודי חצי האי ערב, שאותם ביקש לקרב ולצרף לדת החדשה. זמן מועט לאחר מכן נפלה העיר מִכָּה בידי תומכי הנביא, ומרכז

הפעילות של הדת החדשה הועבר אליה ואל המתחם הדתי שבה, והכעפה במרכזו. אז גם נקבע סופית שכיוון התפילה של המוסלמים יהיה לעבר מֶכָה.

ההרס ההדדי של המעצמות הגדולות, פרס וביזנטיון, הביא את האיסלאם אל תוך תחומיהן של השתיים. הערבים התערבו במהלך המאורעות וחדרו לתחומי ביזנטיון ופרס, בין השאר כדי להשליט סדר באימפריות, שהתפוררותן הביאה לידי משבר כלכלי עולמי, שפגיעתו הייתה קשה במיוחד באזורי המפגש בין המעצמות – סוריה וארץ ישראל. חולשתן המדהימה של שתי המעצמות הללו הביאה במהירות לידי התמוטטותן. לאחר קרב הירמוד, שנערך בשנת 636, נפלו כמעט כל סוריה וארץ ישראל בפני גייסות האיסלאם, שבראשם עמד הח'ליף המוסלמי השני – עמר.

בשנת 638 נפלה ירושלים. מן המקורות עולה שמערכה זו לא הייתה בעלת חשיבות יתרה; לא מבחינה צבאית ולא מבחינה מדינית, ואף לא מבחינה דתית. בדיעבד, כשעלתה חשיבותה הדתית של ירושלים בעיני המוסלמים, ניסו ליחס לעיר חשיבות יתר, והסיפורים בדבר לכידת

מימין: רצפה ועמודים במבנה המרחץ שבמכלול מבני הארמון מימי שלטון בית אִמִּיָּה.

משמאל: פינת חדר ועמוד בארמון מימי שלטון בית אִמִּיָּה.

ירושלים בידי עמר עצמו נעשו נפוצים ומקובלים. תעודות ממקורות יהודיים מתקופות מאוחרות יותר נוטות לציין אף הן שעמר הוא שפעל רבות להפיכתו של הר הבית לאתר תפילה מוסלמי, אלא שתעודות אלו היו מגמתיות, שכן היהודים ביקשו להדגיש שהרבה מזכויותיהם באימפריה המוסלמית מעוגנות בהבטחות מימי אותו ח'ליף. לאמיתו של דבר אין ידיעות מובהקות שאמנם היה לירושלים מעמד רב חשיבות כבר בזמנו של עמר. התפנית במעמד העיר חלה לאחר ימי ארבעת הח'ליפים הראשונים. הדבר קרה בשנת 660, שעה שהח'ליף הרביעי, עלי, נרצח, ומעאוניה, שליט סוריה וארץ ישראל מטעם הח'ליפות, שבירת מחוז שלטונו הייתה דמשק, תפס בכוח הנשק את השלטון באימפריה המוסלמית כולה. הח'ליפות הפכה ממוסד נבחר למוסד דיקטטורי, ומכאן ואילך עברה בירושה. כך קמה השושלת הראשונה באימפריה הערבית, הידועה בכינויה השושלת האמיתית, על שם משפחת אמיה, שעם צאצאיה נמנה מעאוניה.

לא קלה הייתה השתלטותו של בית אמיה על האימפריה הערבית, ומוקדי התנגדות חריפים נוצרו באזורים שונים. אחד מהם היה בחצי האי ערב. ואולם במרוצת השנים הצליחו האמיתים להתגבר, לפחות למראית עין, על אותם מוקדי ההתנגדות, ואף לצאת למסעות צבאיים נרחבים, שבזכותם הגדילו מאוד את תחומי האימפריה. בזמנם נכבשה ספרד והורחבו הגבולות גם במזרח. מאחר שבסיס פעולתו של מעאוניה בטרם היותו ח'ליף הייתה דמשק, נעשתה עיר זו בירת האימפריה הערבית כולה, ועמה הפכו סוריה וארץ ישראל לתחום העיקרי של פעילות השליטים האמיתים. במסגרת פעילות ענפה זו חיפשו שליטים אלה עיר קודש, לא תחליף למכה ולמדינה, אלא תוספת עליהן, ועיקרה: שתימצא באזור פעילותם המרכזי.

הדת החדשה חייבה עלייה לרגל למקום הקדוש לאיסלאם, מקום שבו ייערכו טקסים חשובים ובהם הכתרת הח'ליף, ודבר זה הצריך את הקמתו של מרכז דתי סמוך לבירה המדינית. הגורל נפל על ירושלים, העיר שהייתה קדושה ליהודים ולנוצרים, ורבים מהם עברו לדת החדשה עקב נגישות ולחצים כלכליים קשים. בתוך העיר עצמה לא נמצא מקום מתאים יותר לקבוע בו את המרכז הדתי מאשר ההר החרב, הלא הוא הר הבית.

כשנבחר הר הבית ההרוס לשמש מרכזו הדתי של האיסלאם בתחומיה החדשים של האימפריה, לצד מכה ומדינה, היה הכרח למצוא לגיטימציה דתית לבחירת המקום. יתר תוקף לגיטימציה יעניק סיפור הקשור בנביא עצמו. סיפורי הקוראן קשורים בחיי מוחמד יש להם כתובת: כל מאורע חשוב, מסופר היכן התרחש, ולא הייתה כל אפשרות לשנותו ולהעתיק את מקום התרחשותו לירושלים. יוצא דופן מבחינה זאת הוא הסיפור שדבק בפסוק אחד מפסוקי הקוראן. הסיפור מספר על חלומו של הנביא ועל מסעו בלילה על גב בהמה מופלאה שחצייה סוס וחצייה אדם ושמה אל-בראק – "הברק". הנביא נצטווה לרכב אל המסגד "הקיצוני" ומשם העלהו המלאך גבריאל לפגישה עם משה, עם אליהו הנביא ועם ישו. לסיפור זה ולפרשנות עליו נודעת חשיבות רבה באיסלאם. מאחר שאין זיהוי מדויק למקום המסגד הקיצוני, נקבע מקומו בירושלים, בהר הבית, אף על פי שרבים החוקרים הסבורים שבמקורה הייתה כוונת המסורת למסגד הקיצוני שבעיר מדינה. זו הייתה אפוא הנחת היסוד לבניית המסגד בירושלים, שלימים נודע בכינויו אל-אקצא, שפירושו בערבית "הקיצוני".

אגב, גם דוד המלך ושלמה בנו עשו מעשה דומה. כאשר הוחלט, מכמה סיבות, שירושלים תהיה בירתם של שבטי ישראל ויהודה כאחד, ברור היה שיש לבנות את המקדש הממלכתי המרכזי בעיר זו. צריך היה אפוא להאדיר את חשיבותה הדתית של ירושלים בעיני העם כולו וחיפשו מאורע מחיי האבות שיתאים לצורך זה. הסיפורים והמאורעות המתוארים במקרא אף הם בעלי כתובת, פרט לסיפור עקידת יצחק, שהוא אבן יסוד בתולדות עם ישראל ובאמונתו. האירוע התרחש בהר המוריה, ולהר המוריה לא היה זיהוי קבוע. נקבע אפוא שזהו ההר שמצפון לירושלים. שם, בהר שלימים נודע כהר הבית, בנה דוד מזבח, ושם בנה שלמה בנו את המקדש. אגב, השומרונים, הנושאים עמם מסורת של ממלכת ישראל הצפונית, מאמינים שהר המוריה הוא הר גריזים שליד שכם, ללמדך שהמסורת לא הייתה אחידה עוד בימי בית ראשון.

לאחר שהר הבית הוכשר כרקע לסיפור עלייתו של מוחמד, החל מעשה הבנייה, ולאחר סתימת פרצות הר הבית נבנו בו המבנים היפים מסגד אל-אקצא ומבנה כיפת הסלע – שתי פנינים באדריכלות המוסלמית, ומהמבנים הקדומים ביותר המוכרים מן האדריכלות הזאת בכלל.

כיפת הסלע ומסגד אל-אקצא

השושלת האמיתית הוקמה בהמשך ישיר של ארבעת הח'ליפים הראשונים. הח'ליפים בני השושלת הזאת, כקודמיהם, הם מגדולי אישי האיסלאם, בוניו ומבססיו. הם שהניחו את היסודות לאימפריה המוסלמית, שהייתה מהגדולות שידע העולם. הדמויות הבולטות במערכת החברתית באותה תקופה היו, כצפוי, מפקדי הצבא וגיבוריו. לימים, משעלתה לשלטון השושלת העבאסית, שוב לא עסקה בכיבושים, ועיקר מאווייה הסתכמו במתן תכנים למסגרות המדיניות והחברתיות שהובאו תחת כנפי האימפריה. מאליו מובן שהעדיפות בסולם חברתי לא ניתנה אז לאנשי צבא כשיצירת התרבות עומדת במרכז ומגיעה לפסגתה, ברור שאמנים, היסטוריונים, פילוסופים, חוקרים ורופאים הם העומדים ברום הסולם חברתי. זוהי התקופה שבה קמו ראשוני ההיסטוריונים המוסלמיים והוחל בכתיבת המאורעות והשתלשלותם בתולדות האיסלאם. מאחר שהתרבות נישאה אז על כתפי אוצרות הח'ליף, מובן שכתובת ההיסטוריה של השושלת האמיתית לקתה בחסר. בית עבאס כמעט חיסל את בית אמיה; הוא השתדל להעבירו מן העולם, הן ברדיפתו אחר כל בן משפחה של אותה השושלת והן בניסיון לטשטש את עקבות העשייה שלהם ובהם מפעלי הבנייה. כך קרה שפרק זה חשוב בתולדות ראשית האיסלאם, שנמשך כתשעים שנה, יצא מקופח וכמעט שאיננו מתואר. מה שבכל זאת סופר, ובהרחבה, הם העיוותים הקשים שעשו בני אמיה ואשר העבאסים היו מעוניינים להדגישם.

מפעלי הבנייה של שושלת בית אמיה נמחקו מן הספרות, ורק הדים קלושים בכתובים או ממצאים ארכיאולוגיים מאפשרים לנו לנסות ולשחזר את מהלך המאורעות האמיתיים. לדוגמה נציין את מבנה כיפת הסלע: בספרי ההיסטוריה המוסלמיים מן המאה העשירית ואילך נמצא שבנה אותו אחד הגדולים שבח'ליפי בית אמיה – עבד אל-מלך, אבל אין הוא נזכר כלל במקור כלשהו בן זמן הבנייה. כיצד אפוא יודעים אנו אימתי נבנה? בכיפת הסלע מצויה כתובת הקדשה ארוכה של הבונה, ובה נזכר שמו של אחד הח'ליפים העבאסיים, אל-מאמון, כבונה המבנה. לאמיתו של דבר נולד אל-

מאמון למעלה ממאה שנה לאחר בניית כיפת הסלע. מנין אפוא יודעים אנו שעבד אל־מלך הוא שבנה את כיפת הסלע – אף על פי ששמו אינו נזכר בכתובת כלל – ולא אל־מאמון? קריאת הכתובת מלמדת שהיה כאן מעשה זיוף. אנשי אל־מאמון הוציאו את שמו של עבד אל־מלך ונתנו במקומו את שמו של אל־מאמון. כיצד אפשר לדעת זאת בביטחון? הקורא את הכתובת עד סופה לומד שהזייפנים לא השלימו את מלאכת הזיוף עד תום: התאריך שבסיומה של הכתובת לא שונה ולא זויף, והוא מחזירנו לשנת 70 להג'רה, שהיא שנת 691, כלומר לימי עבד אל־מלך. רק על סמך זאת יודעים אנו שהוא בנה אמנם את כיפת הסלע באותה שנה. הבאנו מקרה זה כדי להראות עד כמה דל הוא הידע על השושלת האמיתית ומפעליה. בהמשך הדברים נעמוד על התגליות הארכיאולוגיות ועל תרומתן של החפירות ליד הר הבית לידע על ימי שלטונם של האמיתיים ועל מפעליהם בירושלים.

כאמור, את מבנה כיפת הסלע אפשר לשייך ליצירה שהייתה פרי מחשבתו וביצועו של אחד מגדולי חילפי השושלת האמיתית, עבד אל־מלך. המבנה הוקם סמוך למקום שבו עמד בית המקדש, ככל הנראה בקרבה לקודש הקודשים. שם הייתה מצויה, לפי אמונתו של עם ישראל, אבן השתייה, שממנה נוצר העולם. הרקע להקמת המבנה במקום זה היא הקביעה שמכאן ממש עלה מוחמד לשמים, ואילו המסגד שאליו נשלח מוחמד נבנה בדרום הר הבית, באזור הסטו המלכותי של ימי הבית השני, מעל למנהרת שער חולדה המערבי.

את כיפת הסלע בנה כאמור עבד אל־מלך, ואילו את מסגד אל־אקצא במתכונת של מבנה אבן הקים בנו־יורשו, אל־וליד (705–715). ברור אפוא שהמסגד הוקם לאחר בניית כיפת הסלע, אלא שלא כך עולה מן המקורות. הצליין הנוצרי ארקולף מצרפת, שביקר בארץ סמוך לשנת 680, דהיינו בסוף ימי שלטונו של מעאוניה, הראשון לשליטים האמיתיים, מספר שבדרום הר הבית עמד מבנה תפילה גדול עשוי עץ. זה היה המבנה הקדום של המסגד, ורק אחר כך בנה עבד אל־מלך את מבנה כיפת הסלע. יורשו, אל־וליד, חידש את מבנה אל־אקצא והפכו למבנה אבן. מכאן, שהראשון שחזה את ייעודו של הר הבית באיסלאם ומילאו בתוכן מוסלמי היה מעאוניה. הוא שבנה ושיקם את החומות ההרוסות של מתחם הר הבית ואת המסגד הזמני, ויורשיו הם שפיתחו, הרחיבו ושכללו את המפעל.

היסטוריונים ערביים בני המאה העשירית התלבטו בשאלה מדוע בנו המוסלמים בהר הבית. ההיסטוריון והגיאוגרף הערבי הנודע אל־מקדסי, שהיה איש ירושלים, סבר שמבנה עבד אל־מלך נועד להתחרות ביופיו ובמעמדו בכנסיית הקבר, וערכו בהיותו מבנה תעמולה של האיסלאם המנצח, לעומת הנצרות הנכנעת. היסטוריון אחר בן התקופה, יעקובי, סבר לעומת זאת שהמבנה הוקם כדי להטות את תנועת עולי הרגל (עולי החג') ממכה וממדינה לעבר ירושלים. החוקרים במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים נטו לקבל את דעתו של יעקובי, ואילו כיום סבורים רוב החוקרים שההיסטוריון זה, אשר השתייך לפלג השיעה באיסלאם, בשנאתו לבני אמה, שהיו סונים, הפיץ כזבים בספרו שרצונם היה שירושלים תתחרה במכה וכי גרסתו של אל־מקדסי היא הנכונה.

לי נראה, שהשניים, גם אל־מקדסי וגם יעקובי, צודקים. הרעיון בדבר בניית מבני קודש בירושלים ועשייתה לעיר קדושה מן המעלה הראשונה לאיסלאם נעוץ בבעיות יסוד פוליטיות, חברתיות וכלכליות שעמדו לפני

בית אִמִּיָּה, הן במדיניות הפנים-מוסלמיות שלהם והן במדיניות החוץ, ומפעלים בירושלים אכן פתר אותן. נוסף על כך, מבנה יפהפה בצורתו הארכיטקטונית ובעיצובו האמנותי, בכוחו לשמש מצבה לניצחון האיסלאם על הדתות שקדמו לו, שהאיסלאם רואה עצמו ממשיכן ויורשן. מיקומו על הריסות המקדש בירושלים, צורתו וגובהו, לעומת הכנסייה המרכזית – כנסיית הקבר, משמשים את המטרה הזאת.

מבחינת צורתם הארכיטקטונית, מבנים אלה הם תולדה של האדריכלות הנוצרית-ביזנטית. כיפת הסלע הוא מבנה בעל שמונה צלעות ועליו כעין תוף עגול הנישא על עמודים וכיפה מעליו. צורה ארכיטקטונית זו, שהיא מושלמת מבחינת הפרופורציות ונוי הקישוט, הייתה מוכרת לאדריכלים הנוצריים. היא שימשה אותם בבניית כנסיות, אך לא כנסיות רגילות, שעיקר תפקידן לאפשר לבני אדם רבים להתכנס לתפילה ולטקסי דת, אלא כנסיות ניצחון, כדוגמת הכנסייה בעלת שמונה הצלעות שבנו הביזנטים על ראש הר גריזים לאחר דיכוי המרד השומרוני במאה השישית. כציון לניצחונם זה הרסו הביזנטים את המקדש השומרוני שעמד שם, ובמקומו הקימו את כנסיית הניצחון המתומנת.

אחד החוקרים מן המאה התשע עשרה, פֶּרגוסון שמו, העלה את ההשערה שאף כיפת הסלע של עֵבֶד אֶל-מֶלֶךְ היא למעשה כנסייה ביזנטית, שהוסבה למבנה מוסלמי. ואולם אין הוכחות לכך; להפך, מקורות ספרותיים יהודיים מספרים שבהר הבית, טרם החלה בו הבנייה המוסלמית, התגוללה אשפה והמקום היה מוזנח. עם זאת ראוי לציין שמבנה כיפת הסלע כמבנה מוסלמי הוא ייחודי.

אפשר להניח, אלא שהדבר מחייב בדיקות נרחבות, שאכן, עם חזרת הביזנטים לירושלים בימי הֶרַקְלִיוֹס בשנת 629, במסגרת העונשים שהוטלו על עם ישראל, מצאו הנוצרים לנכון להקים מבנה ניצחון מתומן בהר הבית, הדומה בתכניתו וברעיון העומד מאחוריו למבנה שבהר גריזים. אלא שמחמת עיסוקם במלחמות בלתי פוסקות באזורי הספר, שהביאו עליהם בסופו של דבר את הכיבוש הערבי, לא עלה בידם להקים את המבנה כולו, והבונים המוסלמיים מצאו את יסודותיו והשלימוהו לצורתו הסופית. יש להעיר שעניין האשפה הנזכרת בנוגע לתיאור הר הבית אינו מחייב שיבינוהו כפשוטו, שכן שמה של כנסיית הקבר באותה תקופה היה "כנסיית התחייה" ובערבית – "כְּנִיסַת אֶל-קִיאָמָה". בפיהם של לצים היא כונתה "כְּנִיסַת אֶל-קִמְאָמָה", דהיינו "כנסיית האשפה". אם אכן ביקשו הביזנטים לבנות כנסייה בהר הבית, אפשר שבפי היהודים זכתה בכינוי הגנאי "אשפה", ועם בוא המוסלמים תלו תקוות בהסרת "אשפה" זו מן המקום. אולם העניין איננו ברור כל צורכו, ורב הספק על הוודאי. הצעה זו אין פירושה שהביזנטים ביקשו להקים כנסייה רגילה בהר הבית, אלא אך זאת שהיה זה ניסיון להקים כנסיית ניצחון על היהדות בימי חזרת הביזנטים בראשות קיסרם הֶרַקְלִיוֹס לירושלים וחידוש מעמדה הנוצרי.

מבנה כיפת הסלע נהרס ושוקם מהריסותיו פעמים מספר, ותמיד במתכונתו הראשונה, ואילו מסגד אֶל-אַקְצָא, שגם עליו עברו תהפוכות רבות, לא שוקם במתכונתו הראשונה. מחקריו של קֶרְסֶן, מגדולי חוקרי האדריכלות המוסלמית הקדומה, ומחקריו של הֶמִילְטון לימדו שמבנה אֶל-אַקְצָא, שנבנה בימי אֶל-וֹלִיד, היה גדול בהרבה מן המסגד בן ימינו. תכניתו הייתה כשל בסיליקה, אלא שכיוונו היה לדרום, לעבר מֶכָה, שאליה מכוון

המוסלמי את פניו בתפילתו. היה בו אולם מרכזי ושבע סטראות לכל צד משני צדדיו, ודומה היה בממדיו למסגד האמיי הגדול בקורדובה שבספרד. רוחבו של המסגד תאם את אופי הפולחן המוסלמי: במרכזו, מול המִחְרָאב (גומחה שכיוונה לעבר מֶכָה, הנמצאת במרכז הקיר הדרומי, הוא הקִבְלָה) עומד האמאם, המנהל את התפילה, והמתפללים סדורים אחריו בשורות ארוכות. סדר זה תאם מבנה רוחב המאפשר עמידתם של אנשים רבים מאוד בכל שורה וקרוב ככל האפשר לקִבְלָה. מבנה המסגד בתכניתו זו שונה אך במעט מתכנית הבסיליקה, ואף עובדה זו מרמזת שתכנית זו נשאלה מהאדריכלות הנוצרית, והותאמה לצורכי הפולחן המוסלמי.

על אף מיעוטן של הידיעות המצויות בידינו על תקופת האמייים, יש די מקורות המספקים לנו מידע המעיד על השימוש שעשו השליטים האמייים בידע ביזנטינוצרי של אדריכלים ובעלי מלאכה שונים בתחום הבנייה. בין אלו מצויות אף בקשות של החיליפים מקיסר ביזנטיון לספק להם חומרי גלם מיוחדים וכן בעלי מקצוע בענפי בנייה שונים, לרבות אדריכלים. התגליות הארכיאולוגיות מוסיפות עוד נדבך לאותו ידע. למשל, שרידים המעידים על בנאים יהודיים ונוצריים שנטלו חלק במפעלי הבנייה המוסלמית מצויים בארמון מימי האמייים ביריחו, הוא ארמון השאם (חִירֶבֶת אֶל־מִפְגִּיר). מקורות כתובים יהודיים עוד מוסיפים ומספרים על בעלי מקצוע בתחומי האמנות השונים, במיוחד בתחומים כגון צביעת בדים, שהיו נחלתם הבלבדית של היהודים אשר שימשו במפעלי הבנייה הגדולים של האמייים. חוקריה של ירושלים לתולדותיה סברו עד כה שכל פעילות הבנייה המוסלמית בירושלים הצטמצמה בהקמת מסגד אֶל־אֶקְצָא ומבנה כיפת הסלע, ועוד כמה מבנים קטנטנים בהר הבית. ממיעוט זה של פעילות ארכיטקטונית, בתקופה שבה דווקא הרבו האמייים לבנות, הוסקו מסקנות בדבר מקומה ומעמדה של ירושלים באיסלאם. ואמנם, היה ניגוד בין מיעוט המבנים ובין הרעיונות הקשורים במעמדה הבכיר של ירושלים בימי שושלת בית אַמִּיָה, שביקשה להאדיר את מעמדה של העיר בעיני המוסלמים.

החפירות, והמחקרים שבאו בעקבותיהן, הראו שהתמונה שציירו החוקרים זה עשרות שנים בעניין זה לקתה בחסר. להלן נעסוק בתרומת החפירה להבהרתה של אותה תמונה.

שער הזהב, שערי תשובה ורחמים

בכותלו המזרחי של הר הבית מצוי מבנה שער מפואר בעל שתי קשתות. מבנה זה גדול ומורכב ובנוי לתוך שטחו של הר הבית. עיקר המבנה אולם רחב ידיים שבמחציתו מצויים עמודי ענק נושאי כותרות. תקרתו עשויה מערכת של כיפות, הנתונה על הקירות הצדדיים מחד ועל עמודי התווך מאידך. עיטורי השער מפנים ומחוץ הם מלאכת גילוף באבן ורמת ביצועם נאה מאוד. אך לעומת מערכת הקישוט הפנימית, שהיא גמורה ושלמה על כותרותיה, מערכת הקישוט החיצונית לא הושלמה. לשער זה שתי חזיתות, מפנים ומחוץ להר הבית. חזית השער שמחוץ לחומת הר הבית וגם זו שבתוכו גולפו על כותרותיהן בתבליטים גיאומטריים ובתבליטים מעולם הצומח, ומלאכתם הושלמה. לעומת זאת, בשני הקירות הצדדיים החיצוניים, הצפוני והדרומי, סומנו קווי החלוקה של שטחי הקיר לקראת גילופו. גילוף זה צריך היה להיות תואם את מערכת הגילוף שבפנים, אך המלאכה לא הושלמה.

השם הקדום ביותר שבו נודע שער זה מצוי אצל היסטוריונים וגיאוגרפים ערביים בני המאה העשירית. אלה כינו שער זה בשני שמות, אחד לכל קשת משתי קשתות השער: שער הרחמים ושער התשובה. היהודים כינו את שני השערים גם יחד – שערי הרחמים, ואגדת עם סיפרה שבעדו ייכנס המשיח לירושלים ולהר הבית. בשמו הנוצרי, שהועתק לכל לשונות אירופה, נקרא השער שער הזהב. על השער הזה דרשו מסורות נוצריות מאוחרות את סיפור כניסת הקיסר הרקליוס לירושלים בשנת 629, לאחר שניצח את הפרסים. בסיפור משולבים סממני אגדה מרובים. ניכר בו הרצון לשוות לכניסת הרקליוס לעיר חשיבות יתר, ולכן דימוה לכניסת ישו לירושלים בזמנו. מכל מקום, מקובל היה על החוקרים הראשונים, ואף על החוקרים בני זמננו, ששער זה נבנה בתקופה הביזנטית. הדבר קיבל חיזוק עם העמקת המחקר והרחבת הידע על האמנות הביזנטית. התברר שהשער אכן יכול להיחשב יצירה ביזנטית, הן בשל תכנונו והן בשל טכניקת הגילוף שבעיטוריו.

חשיפת התגליות המוסלמיות הגדולות בחפירות והתבהרות התמונה של הבנייה המוסלמית הקדומה בממדיה יוצאי הדופן, תוך לימוד משמעותו של הר הבית בהשקפת העולם הנוצרית-ביזנטית לעומת מקומו בהשקפה הדתית המוסלמית, הביאו לידי מסקנה שהשער הזה איננו בן התקופה הביזנטית, ובנייתו יכלה להיעשות רק בראשית הבנייה המוסלמית, בתקופת בית אַמִּיָּה.

כל זאת למה? הנצרות הקפידה בקנאות לשמר את הר הבית בחורבנו. מה לה שתמצא לפתע עניין לבנות שער כה נאה ויפה בהר חרב? מה רבותה יש בשער שאינו מוביל אלא לחורבה הרוסה? לעומת זאת, האיסלאם בתקופת בית אַמִּיָּה הוא שעורר את הר הבית לחיים חדשים ופעילים. ואשר לקשיים כביכול, אין הבדלים של ממש בין אמנות האדריכלות הביזנטית לזו האַמִּיָּית. יתרה מזאת, האדריכלים, אמני הבנייה והבנאים שעמדו לרשות בני אַמִּיָּה היו חניכי התרבות הביזנטית – יהודים או נוצרים. אמנות ביזנטית של המאות השישית והשביעית בתחום הבנייה והתכנון איננה שונה מן האמנות המוסלמית של המאות השביעית והשמינית, ובהעדר סימנים בולטים מיוחדים אין אפשרות לתארך במדויק ממצאים שונים מתקופות אלה.

חשוב היה אפוא לבדוק ולבחון היטב את עיטורי השער ולראות אם יש בהם אלמנט כלשהו היכול לסתור טענה זו, כגון צלב מגולף בתוך מערכת הגילוף וכו'. גם במקרה זה, כבמקרים אחרים, פנינו לשלטונות הנקף המוסלמי, הראשות המוסמכת בהר הבית והבעלים של הנכסים, ואמנם קיבלנו את הסכמתם לחקור את מבנה השער ככל אשר נמצא לנכון. מסקנות תגלית זו, פרי המחקרים והמדידות בשער הרחמים, הצטרפו לשאר התגליות שהעידו על היקף הבנייה האַמִּיָּית בירושלים. למותר לציין ששלטונות הנקף שמחו לשמוע על אלמנט ארכיטקטוני נוסף בהר הבית, שידם של מוסלמים הייתה בהקמתו.

פעמים מספר יצאנו לשער הרחמים ועמנו מצלמות, מכשירי מדידה וסולמות. בדקנו את בית השער לרוחבו, לאורכו ולגובהו, על כל מערכת עיטוריו. בתום מחקרנו התברר לנו שאין בו זכר לסמל נוצרי כלשהו או ליסוד אחר, היכולים להיות מנוגדים לערכי האיסלאם. עוד הוברר לנו, שעיתור מסוים, שנראה בציורים שצוירו לפני למעלה ממאה שנה כצלב,

למעלה: שער הרחמים מבחוץ.

מימין: גילוף האפריז בחלל מבנה שער הרחמים.

מימין: כותרת בראש אומנה בחלל
מבנה שער הרחמים.
בעמוד ממול: שער הרחמים מבפנים.

הוא למעשה עיטור שונה לחלוטין, שעיקרו חבל עם קשרים. לא נמצאה כל סיבה השוללת את האפשרות שהשער אכן נבנה בתקופת האמנים. יתרה מזו, על רקע תחייתו המחודשת של הר הבית בראשית ימי האיסלאם אפשרות זו סבירה בהחלט. נשאלת השאלה: מה לבני אמיה ולבניית שער באזור זה של הר הבית? אגב, בתקופתם היה זה השער היחידי בחומת הר הבית באותם קטעים ששימשה כחומת העיר. כל שאר השערים להר הבית היו מצויים בחומותיו מצד דרום, מערב וצפון. מציאת שער בחומת הר הבית בחלק שבה שימשה כחומת העיר היא אפוא עניין קשה. ממדיו הגדולים של השער וריבוי עיטוריו הארכיטקטוניים, אף הם יוצאי דופן בהשוואה לשאר שערי הר הבית. משום כך סבור הייתי שאין זה שער שנועד לכניסה בלבד, אלא מונומנט, מבנה שער כמבנה שערי ניצחון, שנועד לסמל עניין מסוים.

אם אמנם כך הוא הדבר, יש לשער שזהו שער שנועד לציין את מקום כניסתו הפלאית של מוחמד לאזור הר הבית, כנזכר בפרשת הבֶּרֶאק. סיוע לעניין זה נמצא אצל מגִּיר אֶדֶין, ההיסטוריון הערבי הירושלמי מן המאה החמש עשרה, המספר שהמדרגות המוליכות מכיוון כיפת הסלע מזרחה עדיין נקראו בזמנו מדרגות אֶל־בֶּרֶאק. גם מקורות אחרים מימי הביניים דבקים במסורות המראות את מקום אֶל־בֶּרֶאק בצדו המזרחי של הר הבית. לעומת זאת יש לציין, שכבר בזמנים קדומים, במאה העשירית, היה השער מוכר בכינויו שער הרחמים ושער התשובה. שמא פיצוח חידת השם הכפול יכול לפתור את שאלת מהותו של השער הזה? האם נועד שער הכפול של השער לציין שבעד האחד נכנס מוחמד בבקשתו לרחמים ובשני יצא ותשובתו עמו? ועוד קושי ישנו בעניין זה, שכן שערי חולדה שימשו שערי כניסה בתקופת בית אמיה ונקראו שער הנביא. אבל צריך לזכור ששערי חולדה, הם שערי הנביא, נמצאו במתחם הארמון ולא שירתו את הציבור הרחב. בוודאות נאמר, שיהיה הפירוש על דבר מהותו של שער הרחמים אשר יהיה, הוא נבנה בתקופת בית אמיה, ואין זה שער במובן המקובל, אלא מונומנט הנצחה כלשהו.

רק במאה התשע עשרה נשמעה לראשונה המסורת בדבר הימצאות שער אֶל־בֶּרֶאק בכותל המערבי. השער המזוהה כיום כאותו השער הוא שער בֶּרֶקלי. העתקת השם נעשתה כאשר החל הכותל המערבי לשמש ליהודים לא רק סמל דתי, אלא גם סמל לאומי. האיסלאם העביר כמה ממסורותיו החשובות וקבען באזור הכותל המערבי בשל שיקולים מדיניים. המוסלמים החלו להתייחס לכותל המערבי בכללו רק לאחר שסֶלִימָאן המפואר, סולטאן תורכיה, מסר רשמית לידי היהודים את קטע הכותל המערבי, ואף עודדם להתפלל שם.

מתיאורי שערי הר הבית בתקופת האיסלאם הקדום בתעודות ההיסטוריות נמצאו למדים שנקבעו שערים רבים בשלושה מכותלי הר הבית, פרט לקיר המזרחי, שבו היה שער אחד, הוא שער הרחמים. שני שערים היו בדרום: השער הכפול והשער המשולש, ואת שניהם חקרנו מחדש, בסיוע שלטונות הוֹקֶף המוסלמיים. באתר שער חולדה המזרחי, שהיה אל נכון במקורו שער משולש, נבנה בתקופת האיסלאם הקדום שער משולש מורכב משלוש קשתות זהות בגודלן. מכיוון ששער זה נפגע פגיעה קשה בידי הביזנטים, היה על המוסלמים לבנותו כמעט לגמרי מחדש. לעומתו, בשער חולדה

כותרת בראש עמוד לצד המזוזה בשער הכפול.

השער הכפול והשער המשולש

עיטור המשקוף הקשתי של השער הכפול
מבחוץ.

המערבי השתמשו המוסלמים במבנה השער, שנותר כמעט בשלמותו. פנים מערכת הכניסה על כיפותיה נותרה כפי שהייתה בימי בית שני, אף על פי שהמזוזה הימנית של השער תוקנה בשל אבניה השחוקות. אשר למזוזה השמאלית ולאומנה המרכזית נושאת המשקוף, אלה נותרו ככל הנראה במצבן זה מתקופת בית שני, אף על פי שבדיקה נוספת חייבת להיעשות כדי שנהיה בטוחים עד לאיזה גובה נשתמרה אותה מזוזה שער. לצדי המזוזות הכניסו בתקופת האיסלאם הקדום עמודים עם כותרות בראשיהם כדי לשפר את עיצוב השער. לימים, עדיין היה זה בתקופת האיסלאם הקדום, טרם בואם של הצלבנים, הוסיפו על משקוף השער הכפול שתי קשתות נוי מעוטרות בדגמים מעולם הצומח, זהים לאלו שבשער הרחמים. כמו כן בנו מעל המשקוף עיטור דמוי שיניים (דנטילים) שגילופים מעולם הצומח עיטרוהו, ואף הם נעשו בטכניקה ובצורה מוסלמית, כבשער הרחמים.

מי שנכנס בעד השער הזה עשה דרכו לחצר הר הבית מתחת למסגד אל-אקצא. רק בתקופה מאוחרת, ערב כיבושי הצלבנים, סתמו את השערים הללו והוציאו משימוש יומיומי כשערי כניסה להר הבית. הדבר נעשה בתקופה שממדי העיר הצטמצמו. שם השער הכפול בימי האמירים היה באב אֶנְבִי, לאמר "שער הנביא". לראשונה נזכר שם זה במאה העשירית, ויש

להניח שהוא השם אשר ניתן לו מאתיים שנה קודם לכן. האם מקור השם טמון אף הוא בסיפור על כניסת הנביא מוחמד במסע הלילה להר הבית בירושלים?

מן הראוי להדגיש שהגישה אל שערי חולדה בימי האמייס הייתה דרך סמטאות ומבואות שבין מבני החילוף, דהיינו מתוך הקריה המלכותית, וקשה להניח שהציבור הרחב נכנס בעדם. ייתכן אפוא ששערי חולדה שירתו את אנשי החצר, ואילו שער הרחמים, או בשמו המוצע כאן – שער אל-בראק, נוסף על היותו מונומנט, שימש גם שער כניסה להמונים.

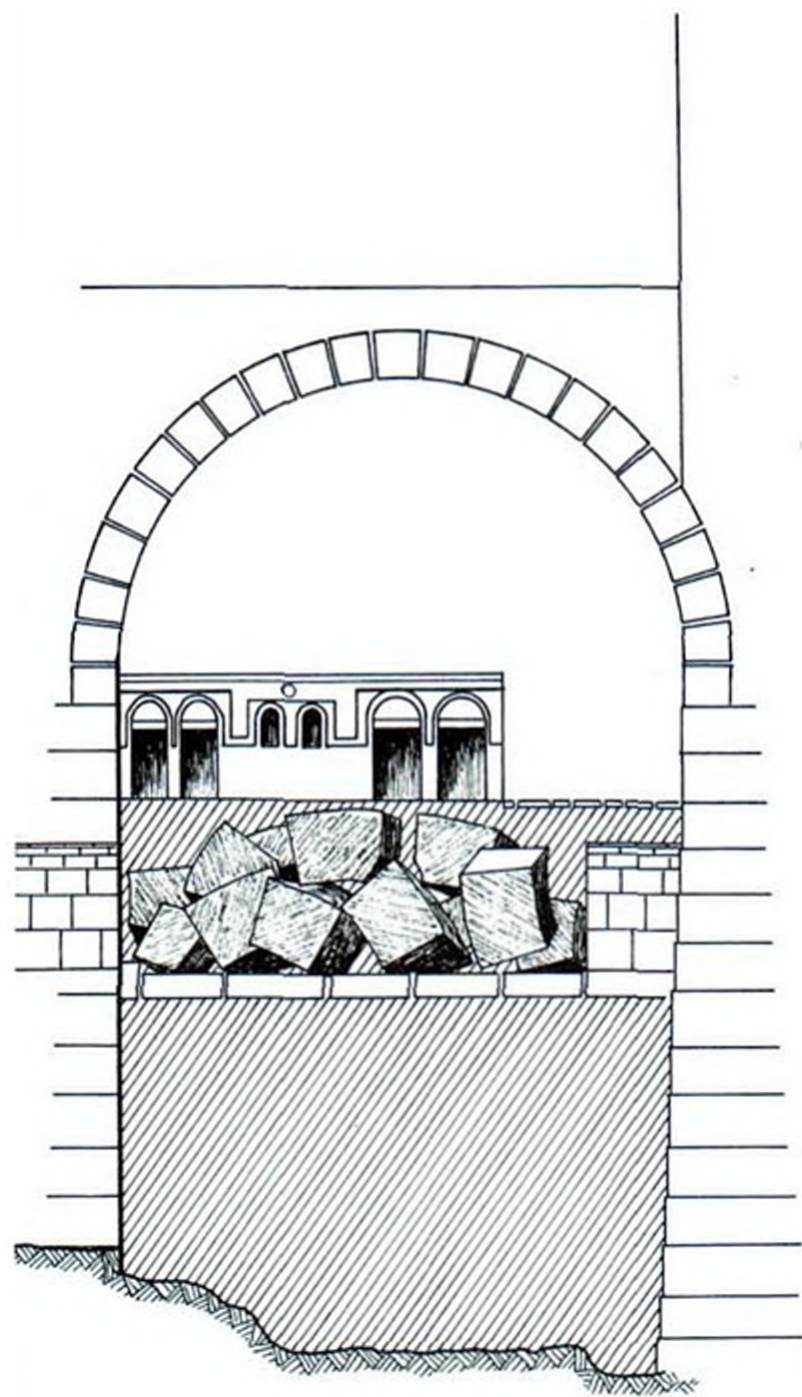
קשת וילסון

בפרק הדן במחלף הצפוני שבכותל המערבי תיארתי את הקשת המכונה קשת וילסון, ואת השיקולים והנתונים שהביאו לידי מסקנה שהקשת, במצבה הנוכחי, נבנתה בידי מוסלמים ושיש למנותה עם מפעלי הבנייה הגדולים של בני אמיה באזור הר הבית. שיקולים אלה התבססו על תוצאות החפירה, שהראו את חוסן הבנייה של בית אמיה בהר הבית ובאזורים הסמוכים לו, מחד גיסא, ועל הנתונים הארכיטקטוניים העולים ממחקר הקשת עצמה, המלמדים שבמצבה הנוכחי אין היא אלא פרי עבודת שיקום ושחזור של קשת מימי בית שני, מאידך גיסא. אלא שהקשת מימי בית שני הייתה במפלס גבוה יותר, ואף חלקי האומנה הנגדית של הקשת, שמתחת למוצא הקשת, הם מלאכת בנייה מאוחרת.

על האמור עד כה אפשר להוסיף עוד פרטים: מערכת המבנים הנוספים של קשת וילסון בנויה על שרידים הרוסים, חלקם משוקמים, מימי בית שני. מכאן שהמערכת המצויה בהמשך קשת וילסון אף היא מאוחרת למבנים שמתחת ליסודותיה. לעתים מצויות במערכת אבנים הנושאות שרידי כתובות לטיניות ממלכתיות מן התקופה הרומית. עד כה מצאנו שכתובות רומיות בשימוש משני מצויות רק במבנים מן התקופה המוסלמית ואילך, שכן רק בשלהי התקופה הביזנטית חרבה הבנייה הרומית המונומנטלית.

לפיכך, מערכת המבנים הבנויה ממערב לקשת וילסון, תאריכה מאוחר למועד שיקום הקשת. בתי רחוב השלשלת והסמטאות הסמוכות לו בנויים כיום על גבי מערכת זו, ומרבית המבנים באזור זה, לרבות שער השלשלת, בכניסה להר הבית, הם מימי הצלבנים והממלוכים. מכאן, שתאריך בניית המערכת שמתחתיהם קודם לזמנם, דהיינו למאה השתים עשרה. יש אפוא להניח שהמערכת נבנתה בין המאה השמינית למאה השתים עשרה, דהיינו בהיות ירושלים תחת שלטון העבאסים או הפאטמים. סביר להניח שזמן הבנייה היה בתקופת הפאטמים, שכן בניגוד לשליטי בית עבאס, הללו, פיתוח ירושלים היה בראש מעייניהם, ובזמנם התפרסמה ספרות ענפה שעניינה שבחי ירושלים.

מערכת קשת וילסון מורכבת לכל הפחות משתי יחידות של מבנים ארוכים רבי חדרים. כל אחת מיחידות אלה עשויה מסדרון ארוך שכיוון מהלכו ממערב למזרח, ומצפון לו מצויה שורת חדרים. הן המסדרון והן החדרים בנויים קמרונות של אבני גזית. ראשיתם של המסדרונות במבנה רב קשתות במערב, שכיוונו מצפון לדרום והוא משמש מעבר להולכי רגל מתחת לרחוב השלשלת, וסופם ברחוב הסלול לאורך הכותל המערבי. מידותיו של אחד מהמסדרונות הללו שנחשף בשלמותו: כ-80 מטרים אורכו, כ-2.5 מטרים רוחבו וכ-2.5–3 מטרים גובהו. ביחידה המרכזית,

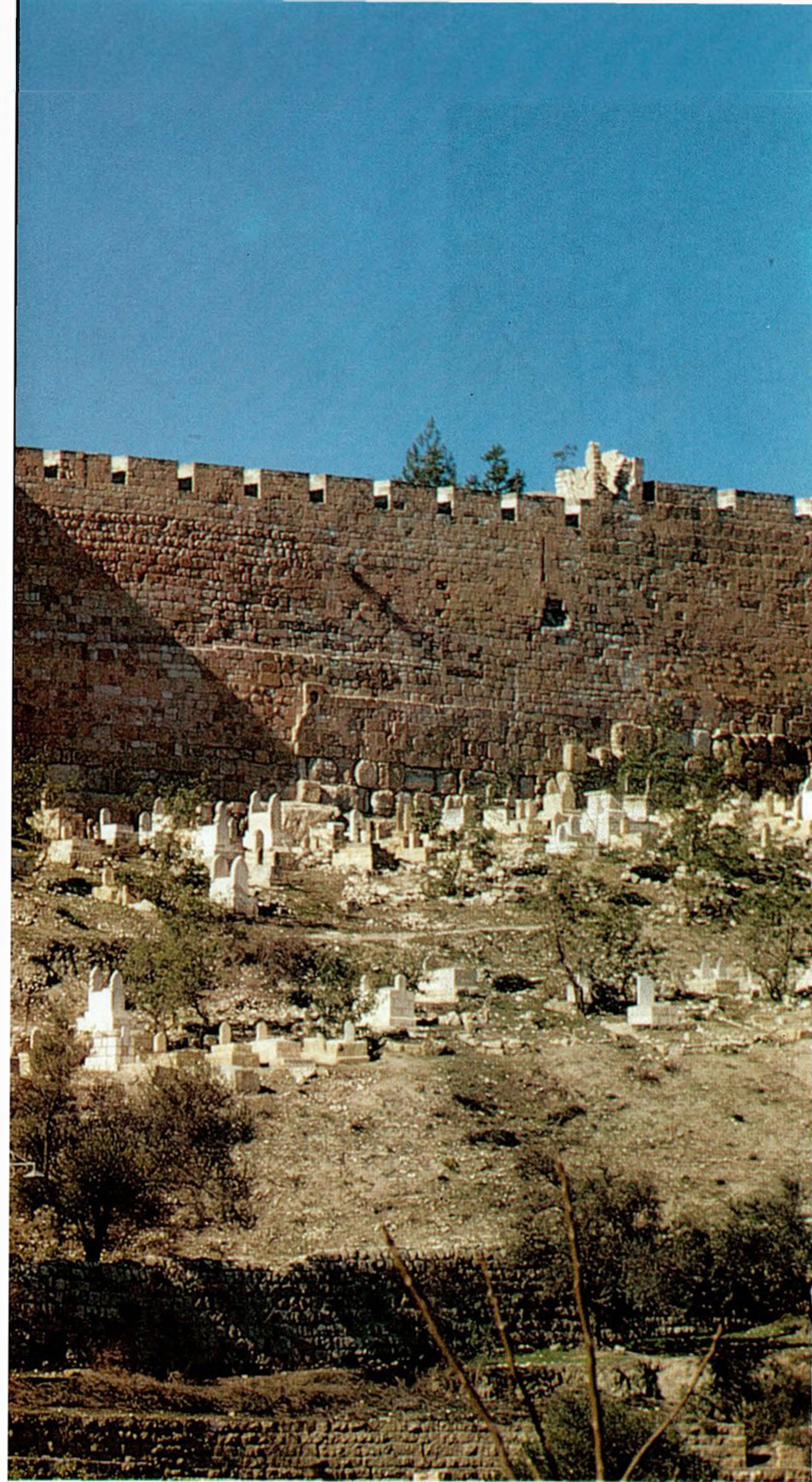
קשת וילסון לאחר שחזורה בימי חילופי בית אמיה. הרחוב נסלל על אבני המפולת של הקשת מימי בית שני ורוחבו 4.30 מ' בלבד.

משמאל: פרוזדור מקומר במרכז מבנה
רב חדרים הבנוי ממערב לקשת
וילסון – מבט מערבה.

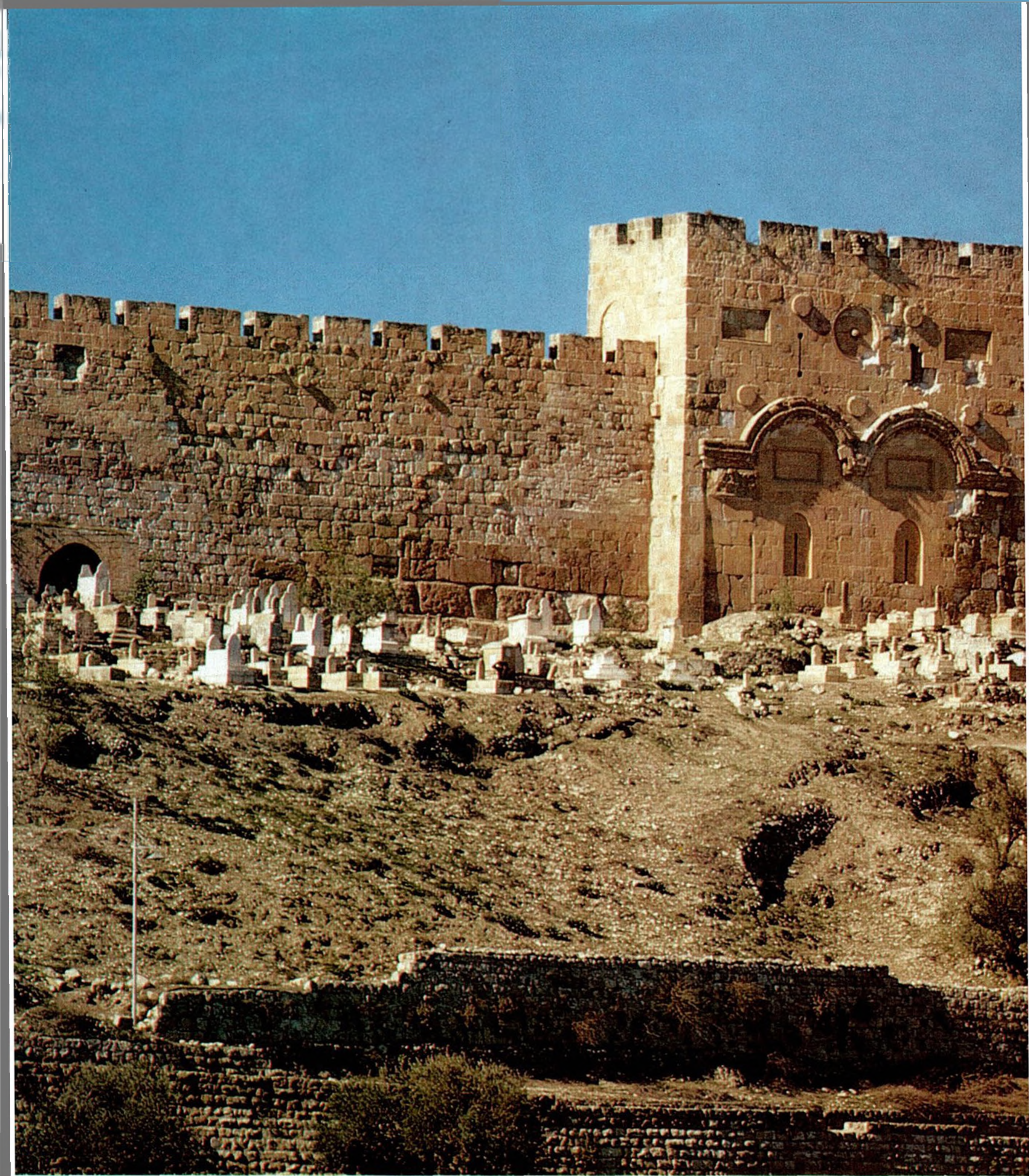
שנוקתה בשנים האחרונות, אפשר להבחין שני שלבי בנייה ברורים. לאחר שהוקם המבנה פקד אותו הרס קשה. לאחר מכן הוא שוקם ונבנה מחדש, כמעט באותה מתכונת. אבל תקרת המסדרון שהתמוטטה בחלקה ושנבנתה על ראש קשתות החדרים, שוקמה עתה ונבנתה ישירות על קירות החדרים ולא על הקשתות. קירות החדרים אף הם הוקמו מחדש בבנייה אנכית בלי קשתות. ברבות הימים, בעקבות התמוטטות ותיקון מחדש, חלו שינויים בכמה חדרים. גגותיהם נבנו כקמרונות, אלא שצורתם של קמרונות אלה שוב לא הייתה כצורת חצי עיגול, דהיינו קמרונות חבית, אלא נבנו בצורת קשת מחודדת.

תכניותיהן של יחידות המבנה הללו דומות מאוד לתכניות של מבני קסרקטין במצרים של ימי הפאטמים. חשיבותה של העיר בימי האיסלאם

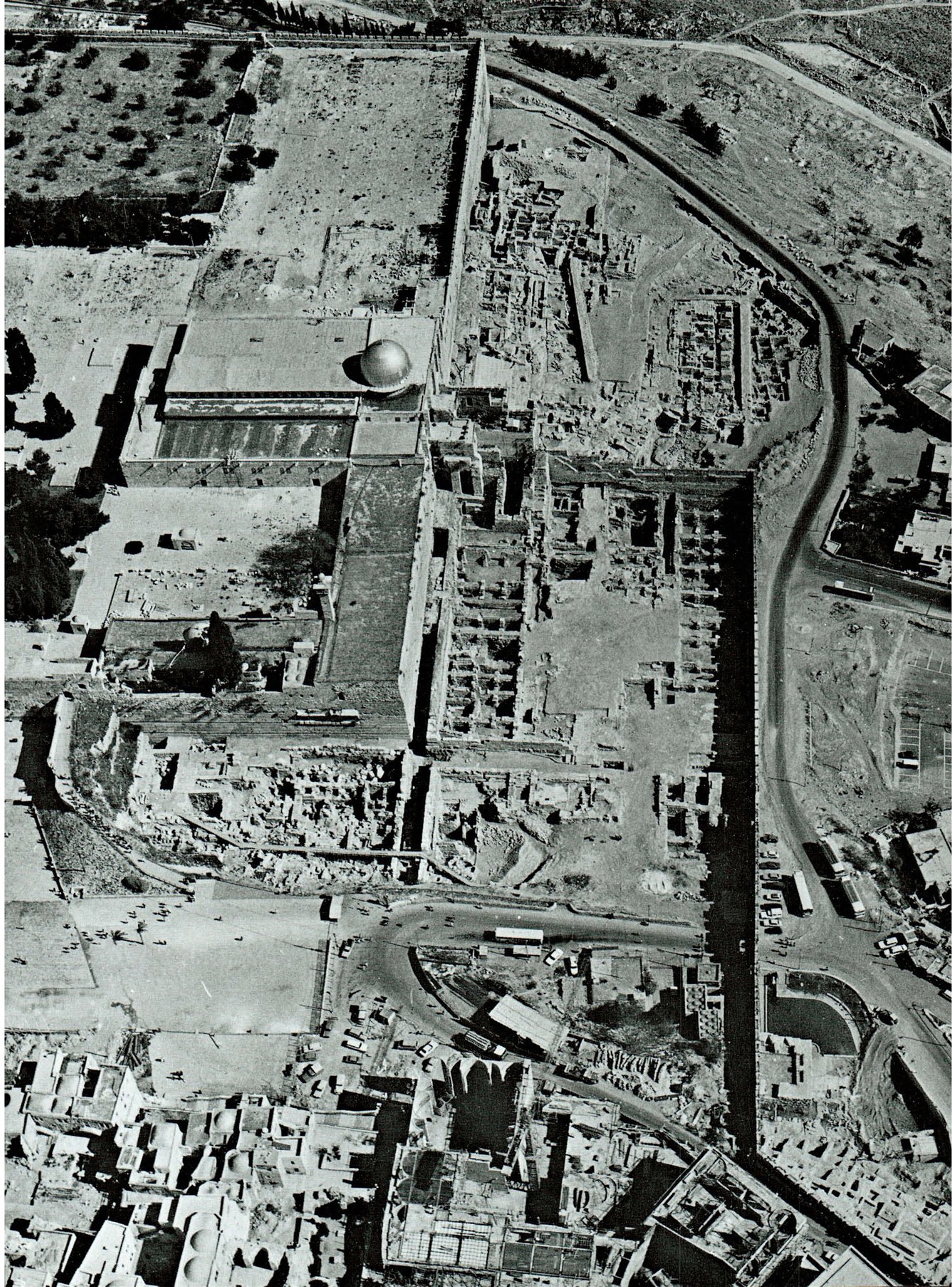

שער הרחמים – מבט ממזרח.

הראשונים ועד לימי הצלבנים הצריכה החזקת חיל מצב צבאי קבוע בתחומיה. במצודה שבסמוך לשער יפו התגורר מושל העיר ומפקדה, לרבות יחידה צבאית מובחרת. נוסף על כך החזיק כנראה חיל המצב באזור הר הבית כמעוז קבע, שכן הר הבית היה מועד לשמש תמיד מוקד להסתות ולמהומות דמים. יחידות המבנה של מערכת קשת וילסון הן אפוא

קסרקטיני הצבא הפאטמי בירושלים. בימי הצלבנים שוב לא היה בהן צורך, שכן אבירי המסדר הטמפלרי החזיקו בהר הבית עצמו, והם על עוזריהם, על סוסייהם ועל גיסותיהם ישבו בתוך המתחם ובתחומי מסגד אל־אקצא. בימי העות'מאנים נבנה מבנה השלטון והצבא סמוך להר הבית, ונודע בשמו הסרייה, כיום במעלה המדרשה.

17. בימי חיליפי בית אִמִּיה

ארמון החיליפים בירושלים

כבר עמדנו על חשיפת מבנה רב מידות מדרום להר הבית ועל זיהויו כשייך לתקופת חיליפי בית אִמִּיה. ככל שהורחבה החפירה בדרום הר הבית, כן התבררה יותר ויותר תכנית המבנה, וראינו עד כמה דומה היא לתכנית של מבנה ארמון כפי שרווחה ברחבי האימפריה המוסלמית, במיוחד בלבה, בתחומי שליטתם של בני משפחת אִמִּיה לפני שהפכו אדונים על האימפריה כולה. המבנה שנחשף היה בעל חצר קמורה רחבת ידיים מרוצפת ריצוף אבן; סביב לה, מארבעת צדדיה, נבנו אִכְסַדְרָאוֹת שהיו שעונות על קירות החדרים מחד ועל טור עמודים הפונה לכיוון החצר מאידך. מעבר לאִכְסַדְרָאוֹת נבנו טורי חדרים ארוכים, שמהם נותרו רק יסודות קירותיהם. בכמה מקומות בלבד נותרו שרידי קירות אלה מעל לגובה היסודות; משרידים אלו ומשרידי מבנה דומה שנחשף אחר כך התברר לנו שהחדרים הארוכים חולקו חלוקה משנית לחדרים קטנים יותר. מאחר שקירות החלוקה לא נשאו את התקרות של קומת הקרקע של המבנה, לא בנו להם יסודות, ולפיכך לא יכולנו למצוא אלא רמזים לקיומם.

הממצאים שהחלו להתגלות – שרידי אבני קשתות ועליהן טיח לבן וציורי קיר נאים, ואבנים מגולפות שבמקורן היו קבועות בחזיתות החדרים ונמצאו בהריסות המבנה – העידו אף הם על מבנה מפואר מאוד.

האם ארמון מתקופת האיסלאם לפנינו? מתן תשובה חיובית על שאלה זו מצריך מחשבה ארוכה. במשך מאות שנים נעלמה עובדה זו מעיני הבריות בגלל כותבי ההיסטוריה המוסלמית שפעלו בהשראת בית עֲבָאס. קטע נשכח, שזה זמן רב לא ידעו כיצד לפרשו, גאל את הארמון מן השכחה. בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו באפרודיטה שבמצרים נמצאו פִּירוֹסִים שהיו שייכים לבעל חווה עשיר שחי בראשית המאה השמינית, בימי החליף אֶלְ-וֵלִיד. בעל החווה, שהיה אדם מסודר ומאורגן היטב, ערך רשימות של אנשיו אשר נשלחו לעבודת מס ולעבודת כפייה ברחבי האימפריה האַמִּיית. בין השאר נזכרים שם שני נגרים, שנשלחו לעבוד בבניית "הארמון" בירושלים. וראה זה פלא, תעודה זו, שנמצאה בראשית המאה הזאת, לא הצליחה לשכנע חוקרים, שבירושלים האַמִּיית אכן נבנה ארמון לחליף. פשוט לא התייחסו בכובד ראש לתעודה, על אף היותה מקורית. עתה אפשר לקבוע בבטחה, שאותו החוואי ידע מה שכתב בשלחו את נגרי לירושלים. אט אט התרגלו הכול לרעיון שאכן ארמון לפנינו.

ברבות הימים התברר לנו שמבנה זה הוא אחד מתוך מערכת מבנים שתוכננו והוקמו סביב הר הבית. באחד הבקרים ישבתי על קירו הצפוני של הארמון, סמוך לדלתו המרכזית, והסתכלתי על כותלו הדרומי של הר הבית למלוא גובהו. תשומת לבי הופנתה לעבר ציפור מציצת שעמדה על אבן בולטת בגובה 8 מטרים מעל הרחוב האַמִּי, שעבר למרגלות הכותל. לא סתם אבן הייתה זו, אלא אבן מוצא של קשת, ולימינה נמצאה עוד אחת כמותה. מכאן אנו למדים שבעבר יצאה קשת מכותלו של הר הבית לעבר קירו הצפוני של המבנה האַמִּי הגדול. שחזור הקשת ובחינתה מלמדים שהיא קישרה בין הר הבית ובין מבנה הארמון במפלס גג קומתו השנייה. שער

שרידי הארמון מימי שלטון בית אִמִּיה ומבנים הנספחים לו, צילום אוויר, 1977.

טיח מצויר – פרסקו – בדגמי צמחים, ממבנה הארמון.

שהיה קבוע בזמנו מעל קשת זו קישר בין המבנה לבין מתחם הר הבית, ולא סתם למתחם – השער היה מצוי בקצהו המערבי של הקיר הדרומי של מסגד אל-אקצא, הוא קיר הקבלה של המסגד. בתקופה האמיית היה קיר זה ארוך מן הקיר הנוכחי, ולכן השער הוביל ישירות למסגד. כניסות למסגדים יכולות להיות בכל אחד משלושת קירותיהם, פרט לקיר הדרומי, שהוא קיר הקבלה, המראה את כיוון התפילה לעבר מכה. פתח המצוי בקיר הדרומי של מסגד מעיד שנבנה אך ורק לשימושו של הח'ליף. מכיוון שמצאנו כאן פתח בקיר הקבלה של אל-אקצא וקשר בין הפתח הזה למבנה האמור, בכך מתאמתת ההשערה שמבנה זה הוא אכן מבנה הארמון.

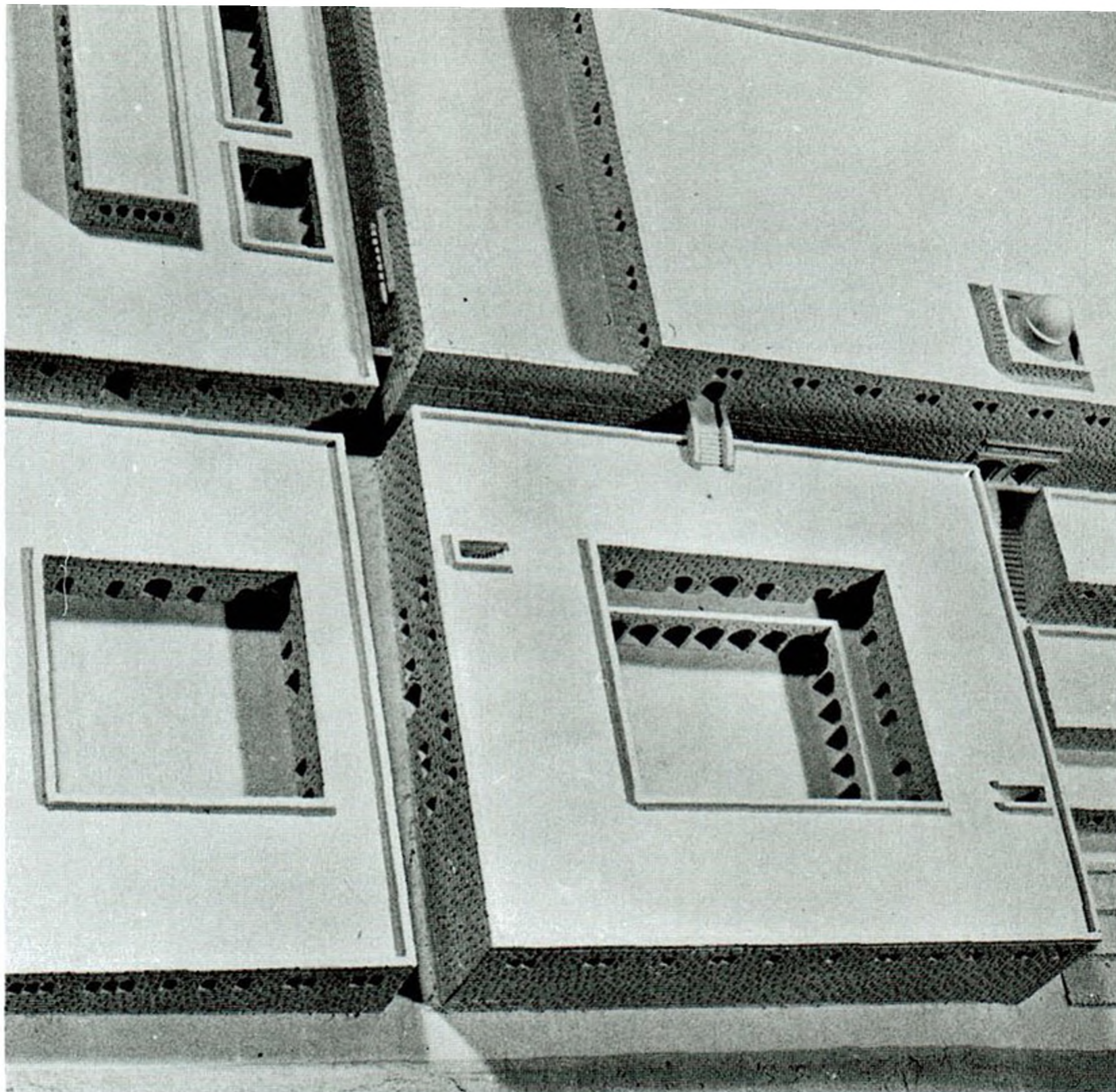
הפרצה הגדולה

צא והתבונן בכותל הדרומי של הר הבית. גם המסתכל שעיניו אינן מאומנות יוכל להבחין שפינתו הדרומית-מערבית, שנבנתה בתקופת הורדוס, מתנשאת בחלקה הדרומי לגובה רב, אבל בהמשכה מזרחה אפשר להבחין בפרצה גדולה מאוד שעתה היא מתוקנת. פרצה זו נסתמה באבנים ריבועיות גדולות למדי, שמידות כל אחת מהן כ-80x80 סנטימטרים. בתיקון אפשר להבחין בקלות, הן בגלל ההבדל בגודל האבן ובסיתותה חסר השוליים. והן מפני אי השוויון שבין מפלס הנדבכים המקוריים לעומת הנדבכים המתוקנים. החוקרים סברו שהפרצה נוצרה ממעשה ההרס שעשו טיטוס וחיילי רומא בהר הבית לאחר כיבושו. הדריינז, סברו הם, הוא

בעמוד ממול: טיח מצויר – פרסקו – בדגמי צמחים, ממבנה הארמון.

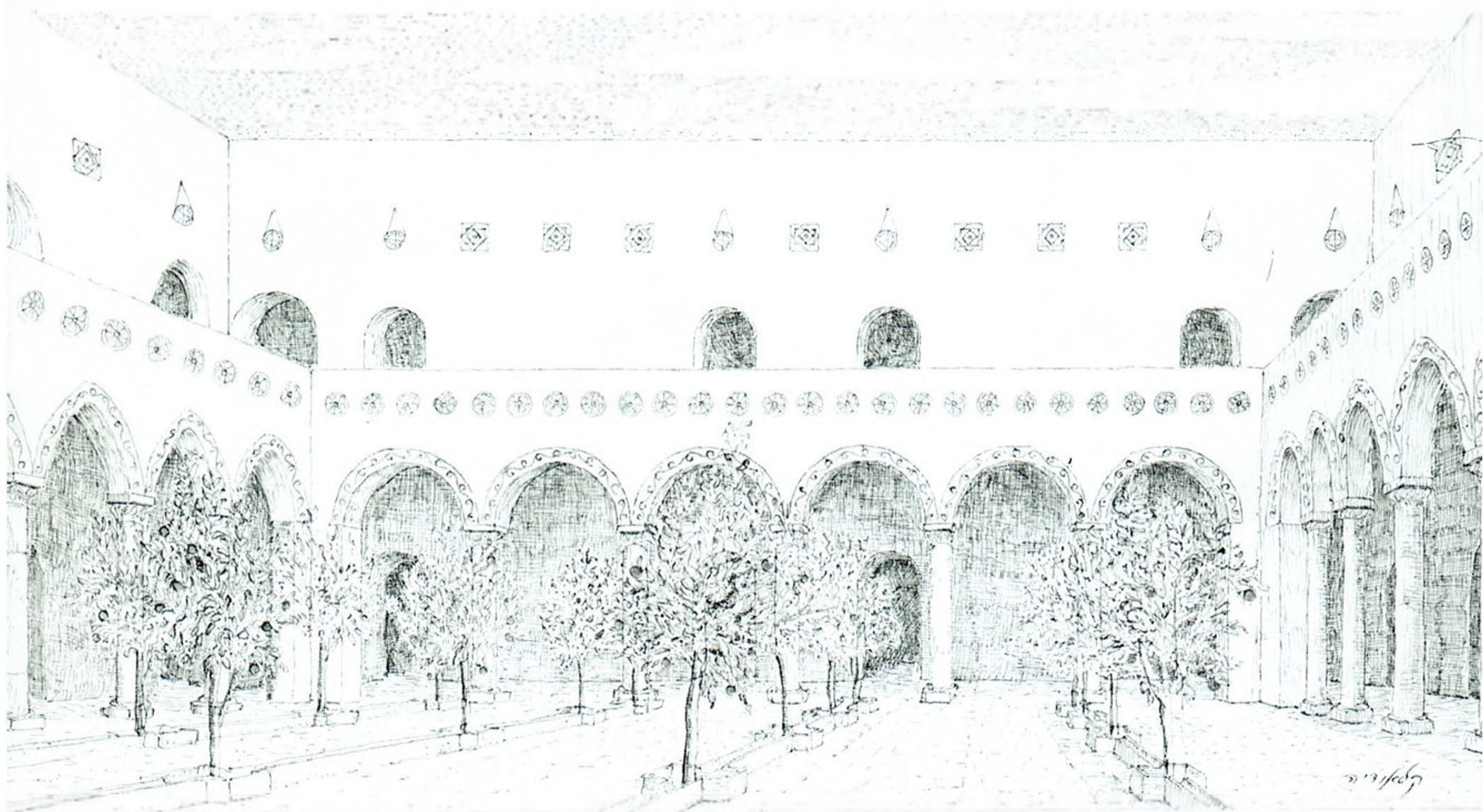

בעמוד ממול: החצר בארמון
האמיי – מבט משוחזר.

מימין: דגם עשוי גבס של הארמון מימי
האמייים והמבנים הנספחים.

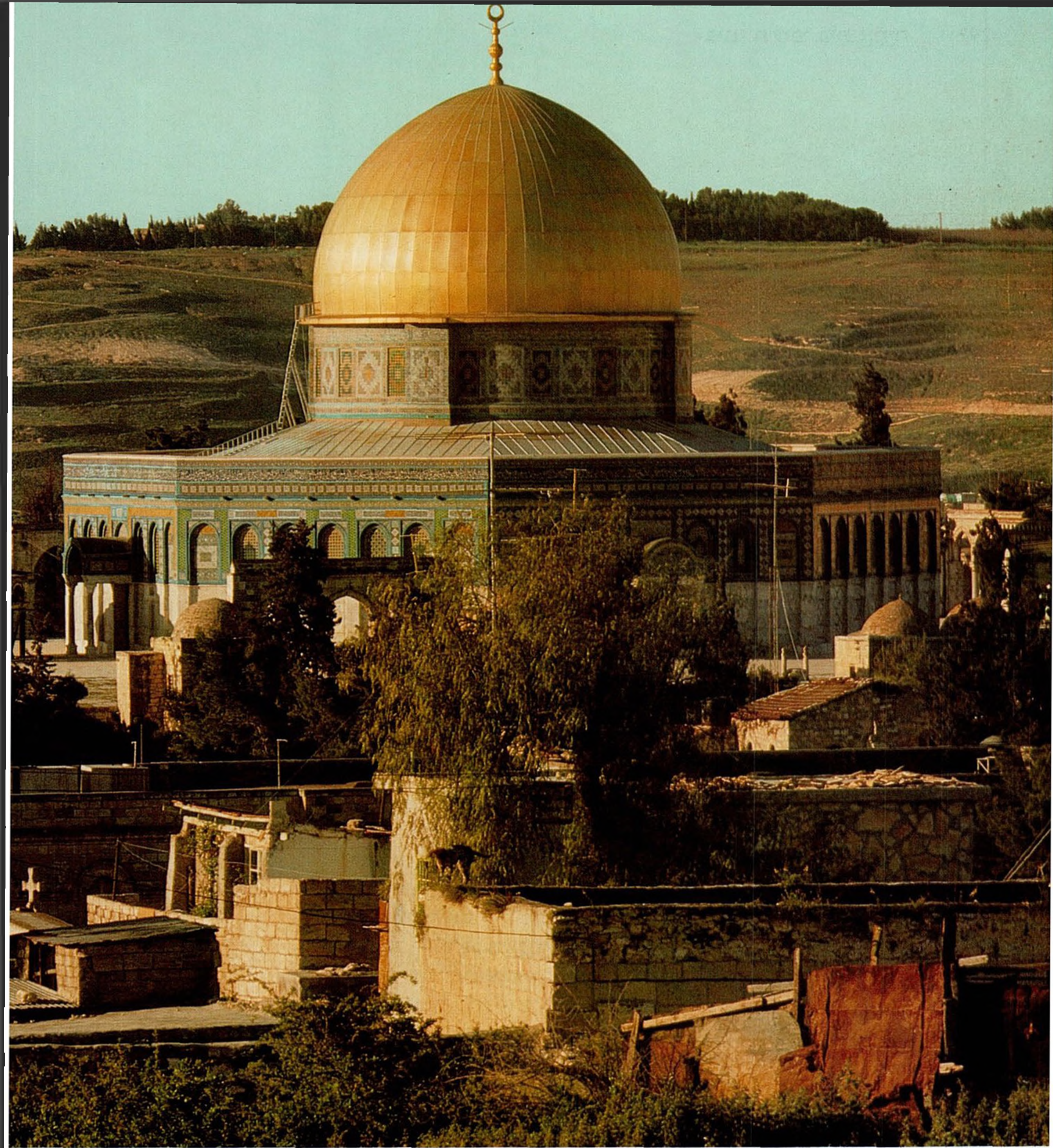
שסתם את הפרצה, בעת ראשית מפעלי הבנייה שלו בהר הבית ובירושלים. אבל החפירות למרגלות אותה פרצה גילו שלא כך היה. בחפירות שערכנו לכל אורכו של הכותל הדרומי עקבנו אחר תעלה שנחצבה בו ושהונחו בה צינורות להובלת מים. היו אלה תעלה וצינורות מימי הביזנטים, מהמאה השישית. נוסף על כך חשפנו למרגלות הכותל ומתחת לרחוב המרוצף מימי השליטים האמייים תעלת ביוב, אף היא מהתקופה הביזנטית. שני הצינורות האלה, של הביוב ושל המים הטובים כאחד, נהרסו בידי פורצי הפרצה. מכיוון שהתעלות הללו אכן ביזנטיות הן, לא ייתכן שהקיר ועמו הצינורות הללו נהרסו בידי טיטוס וחייליו, ומן ההכרח שהריסתן מאוחרת לזמן בנייתן, שהיה כאמור המאה השישית. הפרצה יכולה אפוא להיות תוצאת לוואי של מלחמת הפרסים בביזנטים. האחרונים, שניצלו את הר הבית החרב כמקום התבצרות, נענשו בהריסת מקום התבצרותם. אפשרות אחרת היא, שהביזנטים הרסו את הקיר הדרומי כשחזרו לירושלים, בשנת 629. חמתם על היהודים בערה להשחית, וכפעולת גמול על שהיהודים שיתפו פעולה עם צבא פרס ועל שהיה בדעתם לבנות מחדש את בית המקדש, הרסו הביזנטים את המתחם. מכאן, שאת הריסתם של קטעים גדולים בחומת הר הבית יש אולי ליחס לביזנטים. כשביקשו המוסלמים לבנות בהר הבית נאלצו תחילה לגדור את פרצותיו. הן הארכיאולוגיה והן מדרשים יהודיים מן התקופה הזאת מלמדים שמי שגדרו את חומות הר הבית היו בני אִמְיָה. נראה שמעאוֹיָה הוא האחראי לכך, ויורשיו המשיכו בבניית שאר המבנים בהר הבית. אין שום ספק שפרצה זו בכותל הדרומי לא טיטוס פָּרְצָה ותיקונה – לא בידי הדריינוס, אלא הביזנטים הם שפרצוה והאמייים הם שתיקנוה. לפנינו עוד עדות ארכיאולוגית לפעילותם הענפה של בני אִמְיָה בירושלים.

המים, הירק והפנים
הנאות

כשהתפשטו החפירות על פני כל השטח שמדרום לכותל הדרומי והגיעו עד לחומה של העיר העתיקה, נחשף כאמור מבנה הארמון, שמידותיו 84x94 מטרים, בשלמותו. על שרידי קירותיו ההרוסים, המזרחי והדרומי, נבנתה לימים חומת העיר. חומה זו הותקנה מחדש בזמנו של סלימאן המפואר ועומדת עד עתה, זה למעלה מארבע מאות שנה. שרידי הארמון נשתמרו בעיקר ביסודותיו, ומעטים הם קטעי הקירות של קומת הקרקע, לרבות הקירות החיצוניים, שנותרו בשטח. בכל זאת אפשר לעקוב בנקל אחר פרטי תכניתו ואף לשחזר אותו למלוא שתי קומותיו. תכנית מבנה הארמון דומה מאוד לתכניות של מבני ארמונות אחדים שנחשפו בתחומי סוריה וארץ ישראל – מרכז השלטון של האימפריה המוסלמית. בארץ מוכרים היטב שרידי שניים מארמונות אלה: ארמון השאם ביריחו וארמונו של אל-נליד ליד הכנרת. תכניותיהם של כל ארמונות אלה זהות: חצר קטורה, אֶכְסָדְרָאוֹת עם עמודים וחדרים הבנויים סביב החצר. שער אחד מרכזי היה לארמונות אלו באחד מצדדיהם, ומגדלי פינה עגולים בפינותיהם מבחוץ; על אלה נוספו מגדלים חצי עגולים במרכזה של כל צלע.

חוקרים סברו שתכנית זאת מושפעת ושאוּלה מתכניות מבצרי הגבול הביזנטיים, מורשת המבצרים הרומאיים שבספר סוריה וארץ ישראל. אפשר להבין כיצד קרה שערביי האיסלאם הקדום אימצו לעצמם תכנית אב זו. המבנים הגדולים הראשונים שנתקלו בהם במסעם הצבאי ללב האימפריה הביזנטית היו מבצרי הגבול. מבצרים אלו שימשו למגורי מפקדי הצבא, ואילו הצבא, על מחנותיו, שכן באוהלים מסביב. כך הפך מבנה המבצר למשכנו הראשון של מפקד הצבא, שנעשה ברבות הימים המושל הצבאי והשליט האזרחי בתחומי הכיבוש האזרחיים. המושלים החדשים, מתוך שהשתמשו במבנה הצבאי ומתוך שהכירו את יתרונותיו המעשיים,

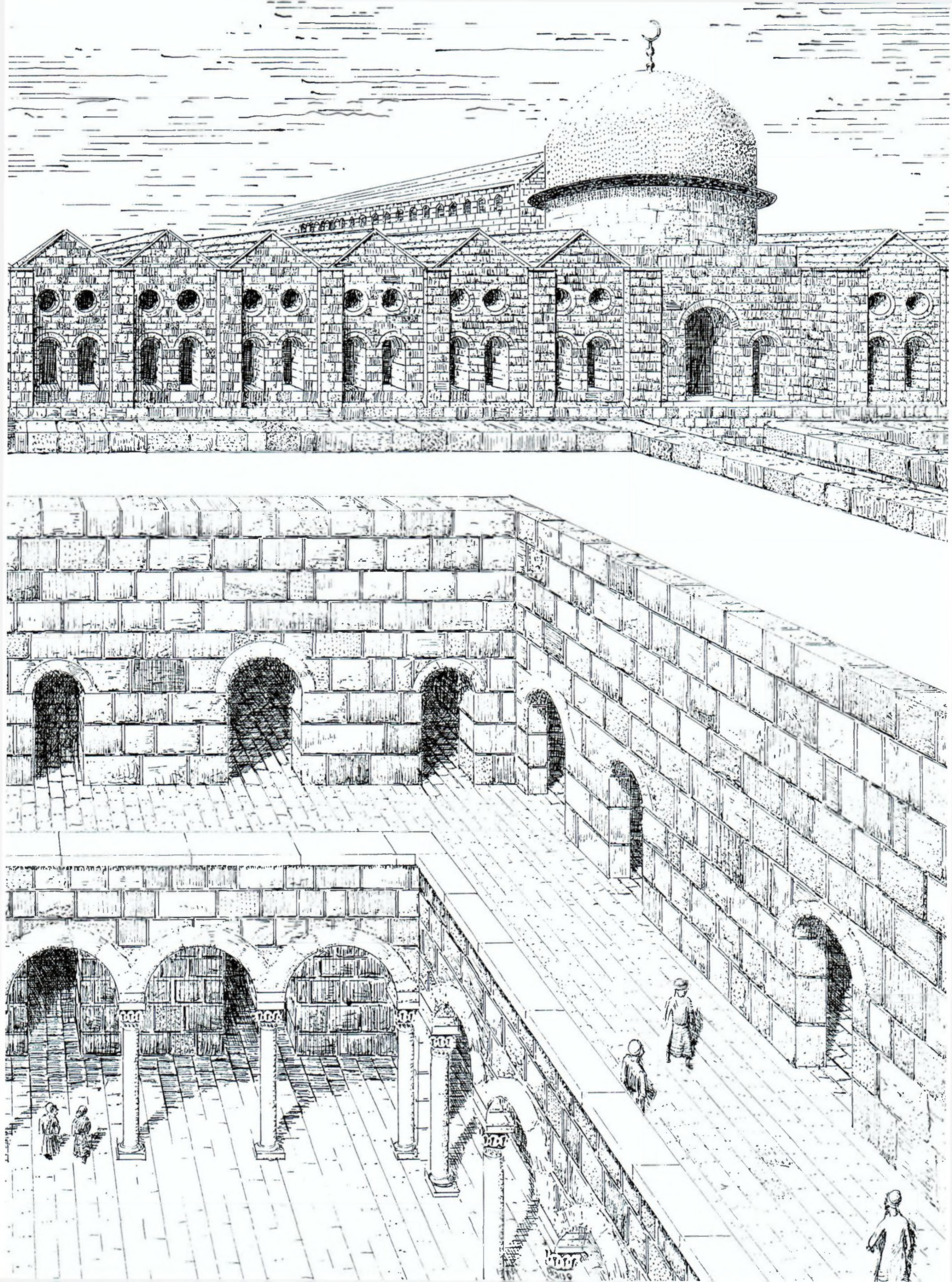
מסגד אל־אקצא ומבנה כיפת הסלע על
הר הבית בירושלים.

בחרו בו כאב־טיפוס לבנייה האזרחית כאשר נזקקו לארמונות. התכנית
הועתקה במלואה על מגדליה ועל שערה היחיד, מעשה חיקוי מושלם,
שנעשה בלי הבנה של תפקוד חלקי הבניין השונים. כך סברו החוקרים, אף
על פי שהארמונות שנחשפו אינם מצויים בערים, אלא הם בנויים כיחידות
עצמאיות הזקוקות להגנה.

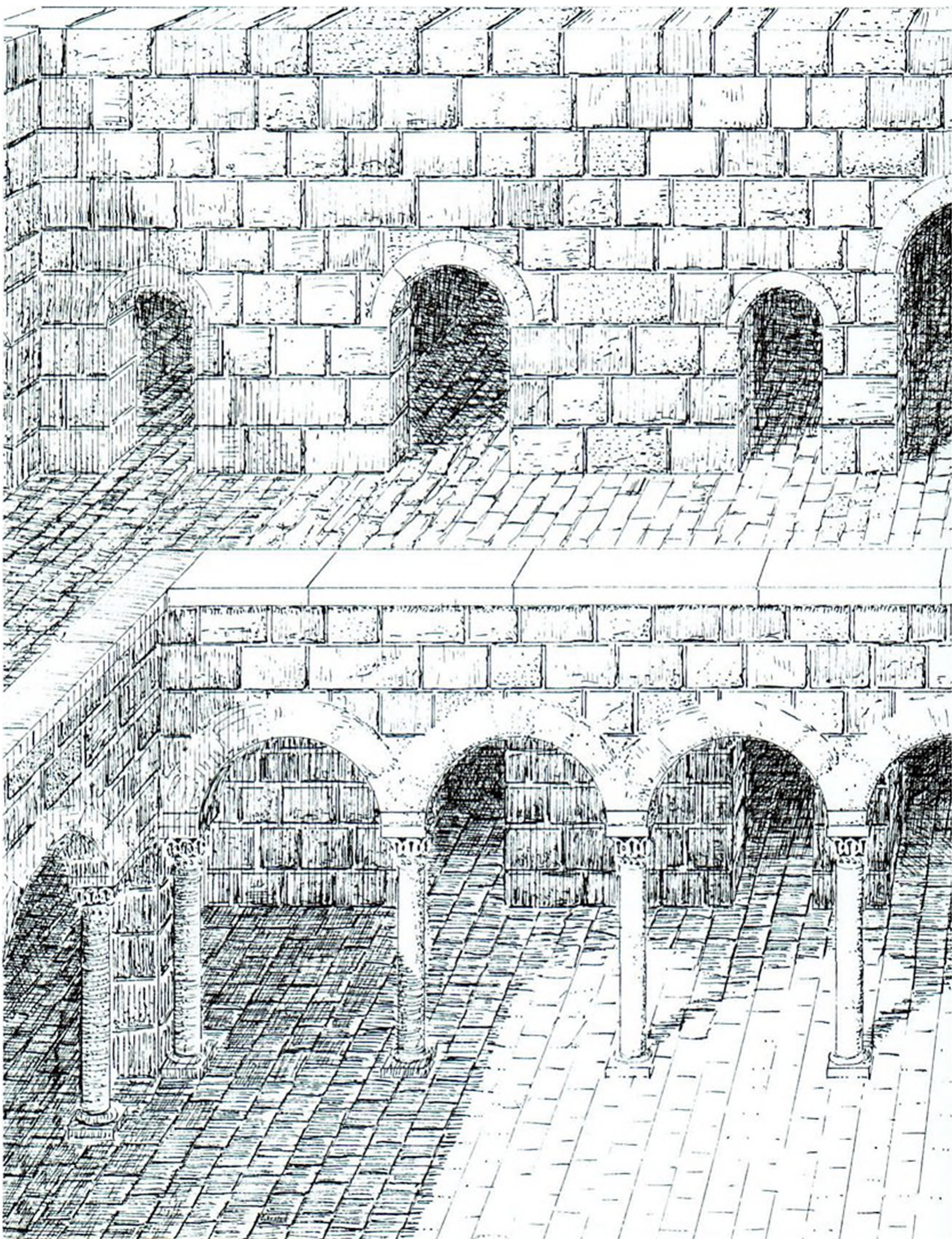
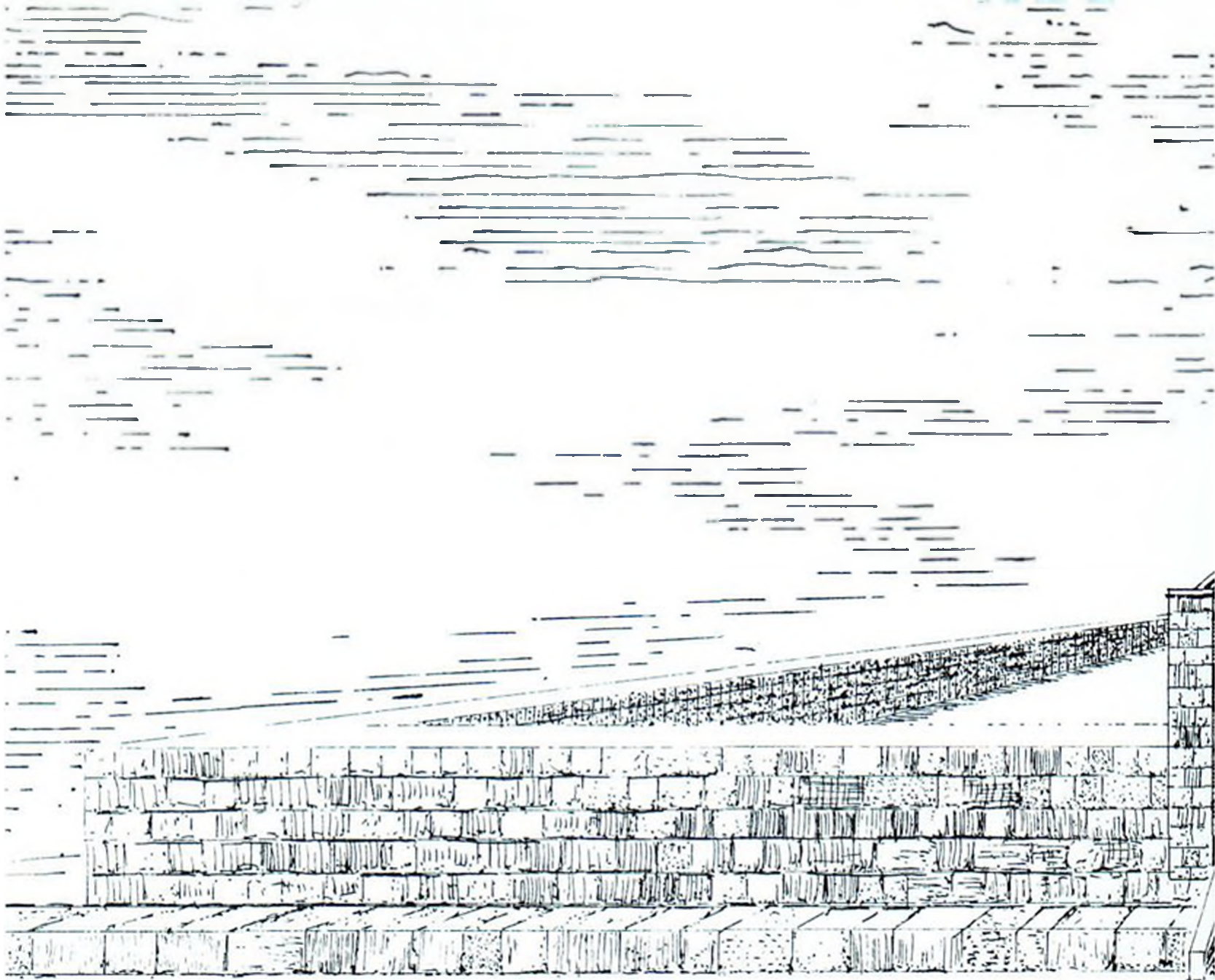
במבנה שלפנינו, הזהה בעקרונות בנייתו ובחלוקתו הפנימית לארמונות

האחרים, מצויים סממנים של שינוי ושל התאמת תכניתו לצרכים. כאן אנו למדים שאין זו מלאכת העתקה שאין עמה מחשבה. שינויים אחדים מבדילים בין מבני הארמונות בירושלים ובין הארמונות האחרים: במבנים הירושלמיים אין מגדלי פינה ומגדלים אחרים, ומרובים בהם הפתחים, המצויים כמעט בכל צלע מצלעות המבנה. הסיבה לכך פשוטה – בירושלים, שהייתה מוקפת חומה, לא היה צורך באמצעי הגנה, ואילו בארמונות

הארמון האמיי המשוחזר – מבט צפונה
לעבר מסגד אל־אקצא.

הרבים שבנו לעצמם מחוץ לערים, מעצם ההיבט הצבאי המודגש בהם אפשר להסיק שיושביהם הוטרדו מבעיות הגנה. במתן פתרונות צבאיים לתכניתם היה אפוא היגיון מעשי רב. הארמונות בוצרו לא כנגד אויב חיצוני, אלא נגד האוכלוסיות הוותיקות שנותרו בשטח תחת כיבושי האיסלאם והיו עדיין עוינות ולא נאמנות לכוח הכובש. גורם נוסף לויתור על המגדלים בירושלים נעוץ בצפיפות המבנים. בשל מגבלת פינוי הבתים בשכונה הביזנטית לצורכי הבנייה האמיתית, פונה בה רק שטח מצומצם, וזה הספיק להקמת מבנים מעטים בלבד. כדי ליעל את הבנייה ולאפשר הקמתם של מבנים גדולים, נבנו הללו בסמיכות מקום ובמרחק של 5–8 מטרים זה מזה. ברור שבתנאי צפיפות שכזו לא הייתה אפשרות להוסיף עליהם מגדלים, שכן אלה היו מרחיקים את המבנים זה מזה ומרחיבים את השטח הריק, שהיה יקר וחשוב למתכננים.

"כבודה של בת מלך פנימה", אומר הפתגם העברי הקדמון. הרעלה

שמכסה בה האישה המוסלמית את פניה מלמדת על תרגום הרעיון הזה לשפת המעשה, וגם באדריכלות המוסלמית של אותם הזמנים בא הרעיון הזה לידי ביטוי. ממאפייניו של המבנה – שבתכניתו הצבאית שמר על צורה נוקשה וצוננת – שגם בהיותו ארמון נשתמרה תחושה זו במראהו החיצוני. עיקר מאפייניו בתור ארמון מצאו את ביטויים בחלקיו הפנימיים. הקירות שפנו לחצר קושטו, ושובצו בהם קטעי ציורי קיר בצבעים חמים ועזים. כמו כן גולפו בו תבליטי אבן, ואף אלה שובצו בקירותיו. דגמי הגילוף והפרסקו היו דגמים גיאומטריים ודגמים מעולם הצומח, בלא דמות אדם או חיה. לעומת הארמון שנמצא בירושלים, בארמונות האחרים אפשר למצוא עושר של תבליטים, גילופים וציורי קיר, הכוללים סצנות רבות שבמרכזן חיות ובני אדם, ואף בחצי עירום.

ייתכן שהסיבה להגבלה אמנותית זו נעוצה בקרבתו של הארמון הזה למסגד אל-אקצא והצניעות הדתית חייבה את בוניו שלא לנקוט חירות

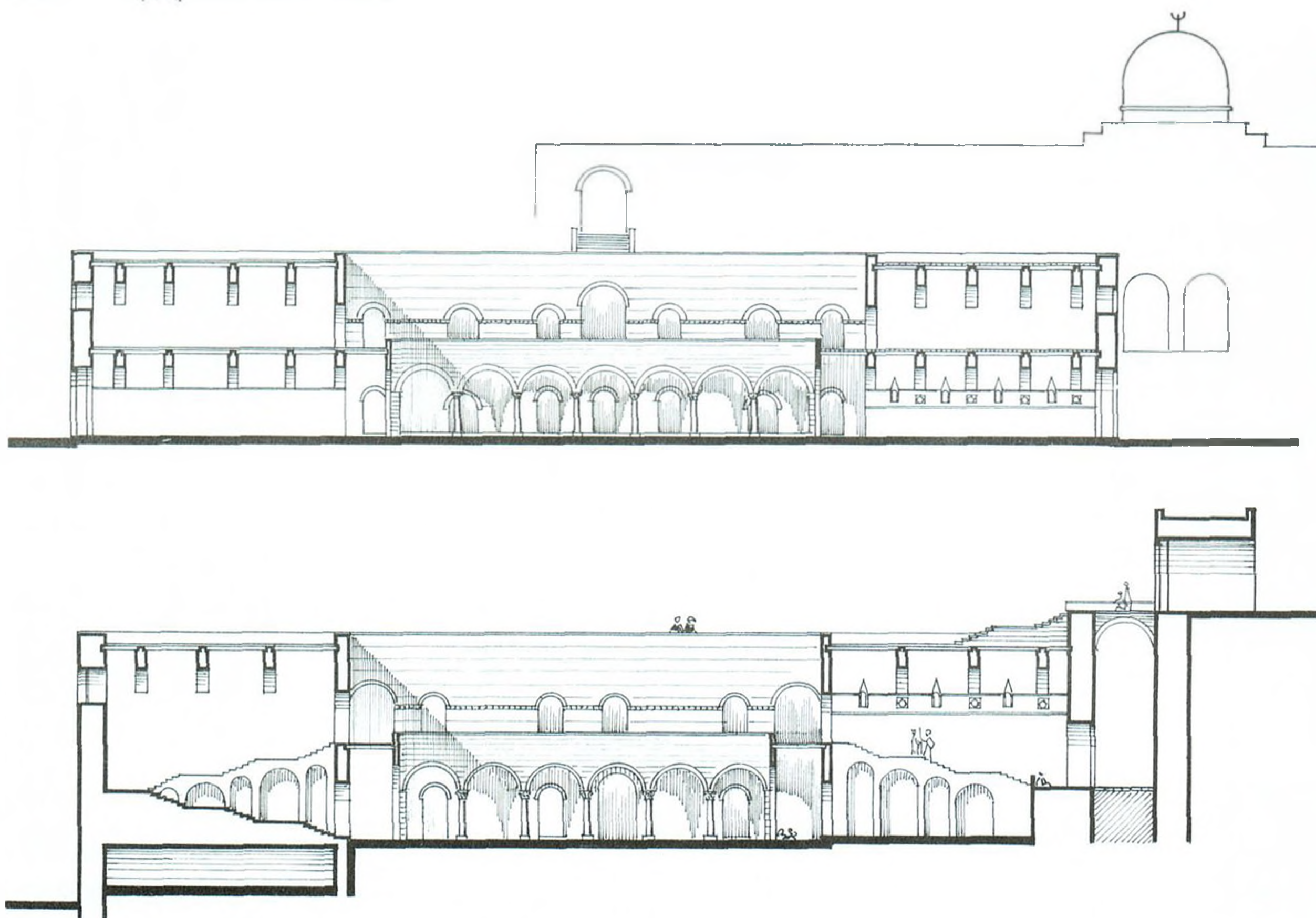
מימין: שברי כלי חרס מצוירים, קרמיקה מלכותית מארמון בית אִמִּיה. משמאל: החפירות בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית.

מימין: כותרת ואבנים מגולפות, חלקי אדריכלות ממבנה הארמון האמיתי.

גמורה במוטיבים אלה. במבנהו החזק, הנוקשה והפשוט מבחוץ, לעומת חלקיו הפנימיים המעוטרים בקישוטים מרשימים בחמימותם היה אל נכון גם צד מעשי – שלא לנקר את עיני ציבור הנתינים שנשחקו תחת עול המסים הכבד, שבאמצעותו מימנו השליטים את חיי הרווחה והעושר שלהם, שכן פער גדול נוצר בין רמת החיים של המעמד השליט ובין רמת חייהם של נתיניו. בסופו של דבר סייע פער זה לאופוזיציה, לבית עבאס, במאבקה בבית אמיה, והיא זכתה בתמיכת הציבור בסילוק השליטים האמיתיים מן השלטון ובחיסולם.

מערכת המים והצמחייה הרבה ששולבה בה היו מסממני האדריכלות של ארמון זה. האמיתיים השתמשו באמות המים הישנות, שהובילו מי מעיינות לירושלים. מים אלו הועברו במערכת צינורות משוכללת לתוך הארמון. רשת תעלות הוליקה מים לחצר הארמון, ובה ניטעו כנראה צמחים ועצים. זו הייתה תרומת התרבות הפרסית לאדריכלות האמיתית. כמה עשרות שנים אחר כך ניטעו גנים דומים בחצרות ארמונות ספרד של האמיתיים, ולאחר מכן אף בחצרות המסגדים. משם הועתק הרעיון לכנסיות, וגנינותיהן – "פֶּטְיוֹ דֶּה לֹס נֶרְנַחִס", גן החושחשים הספרדי, ניטעו עצי הדר. עץ ההדר על פריו הכתום מוכר לנו מרצפת פסיפס נאה בארמון מימי האמיתיים שנמצא ביריחו. מדובר כנראה בחושחש, תפוז בר שפריו אינו ערב לחד ובשל כך הוא נותר על העץ במשך חצי שנה. גון עליו ירוק כהה והם אינם נשירים. העץ אינו גדול ואינו פוגם במראה המפואר של החצר, פריו הכתום מוסיף נופך וגוון, ובעונת הפריחה נודפים ממנו ריחות פריחת ההדר

חתכים משוחזרים במבנה הארמון האִמִּי.

למרחוק. בין העצים הללו ניטעו אף מספר עצי זית, רימונים ודקלים, והחצר קיבלה צורת בוסתן. זרימת המים בתעלות אף היא תרמה את תרומתה לאותה האדריכלות: הן בשכשוך וברחש המים הזורמים, הן בדבורים ובשאר חרקים מעופפים שרחשו סביב המים, הן בצמחייה הקטנה שנבטה בדופנות התעלות והן בריח עשבי המים שעלו בשולי התעלות. האדריכלות האִמִּית הייתה ביסודה תוצאה של שילוב ומיזוג אמנות הבנייה הביזנטית שרווחה בארץ ישראל ובסוריה עם אלמנטים מובהקים שהובאו מן המזרח – הודו ופרס – אשר עיקרם היה בשיתוף מרבית החושים בהנאה מהם. נוסף על חוש הראייה שותפו בה גם חושי הריח והשמיעה. כל אלו יצרו הרמוניה שהייתה בבחינת חידוש באדריכלות הירושלמית – שאיתנות הבנייה באבן, פרי התכנון הנוצרי, קרנה ממנה – והחדירה מעט מאווירת המזרח, ששרתה בימי הורדוס. עתה, בהשפעת כיבושי האיסלאם במזרח, הושבה העטרה ליושנה, כמאמר הפתגם הערבי העתיק: "טעם החיים הטובים – המים, הירק והפנים הנאות". "פנים נאות" באדריכלות – פני הבניין ועיטוריו.

למדנו את מבנה הארמון האִמִּי בעיקר על פי יסודותיו. התברר שברבות הימים נהרס הארמון ופורק בידי יצרני סיד; כחמישה עשר כבשני תעשיית סיד נמצאו בשטחו בין ההריסות, ותוצאת "טיפול" זה הייתה הרס קשה מאוד.

שתי קומות לארמון

בכל זאת יכולים אנו לשחזר את תכנית הבניין ולהיווכח שלמבנה זה

למעלה מימין: תעלת ביוב מתחת לרצפה
בחדר דרומי בארמון האמיי.
באמצע: תעלת ביוב מתחת לרחוב
המערבי, מימי האמיי.
משמאל: חציבה בקיר הדרומי של
הארמון לצורך הנחת צינור ביוב היורד
מקומה ב'.
למטה: צנרת ניקוז במבנה שממזרח
לארמון האמיי.

היו שתי קומות. הא כיצד? נתונים אחדים חברו כאן יחדיו. כבר ציינתי שחפירת השטח כולו אפשרה לנו לעקוב אחר מערכת הניקוז והביוב של הארמון. תעלות משני סוגים מצויות במערכת זו. הראשונה הוליקה מים שנועדו לשימוש יומיומי. מקורם היה באמת המים או במי הגשמים שירדו על גג המבנה ועל רצפתו. מים אלו נאגרו בשני מכלי ענק – בורות מטויחים שנכרו בפינה הצפונית-מזרחית של הארמון. היו אלו בורות מימי בית שני, שנמצאו בשימוש חוזר לאחר שטווחו מחדש, וכל אחד מהם הכיל כ-500 מטרים מעוקבים מים. התעלות שהובילו את המים טווחו בטיח אטום משובח, שנועד למנוע חלחול של כל טיפת מים יקרה. מערכת שנייה היא מערכת תעלות ביוב, שהוליקה את מי השפכים והביוב אל מחוץ לבניין. תעלות אלו בעיקרן אינן מטויחות, שכן בהן דווקא ביקש המתכנן שחלק מן השפכים המוזרמים חוצה ייספגו באדמה. מצויות אמנם תעלות מטויחות ששימשו אף הן לצורכי הזרמת מי שופכין, אולם מכיוון שמהלכן היה בתוואי קרוב למפלס הרצפה, ביקשו מתכנניהן שלא להספיגן במי שופכין מחשש ריחות רעים, ולכן טייחום בטיח טוב; אלא שאם מגלים אנו תעלה מטויחת היטב המובילה לתעלה שאינה מטויחת בקו הביוב הראשי, אפשר לשייכה למערכת תעלות השופכין. הוא אשר רמזנו קודם לכן: בשעה שהנך

חופר וחושף את השטח במלואו יכול אתה לשחזר את המערכת של רשת הניקוז והביוב בשלמותה. סמוך לקירות מצויים צינורות חרס היורדים מלמעלה לתוך רשתות המים. צינורות היורדים אל מערכת הניקוז אין בהם כשלעצמם דבר היכול להבהיר אם היו לבניין קומה אחת או שתיים, שכן מי הגשם שנוקזו מן הגגות למטרת איסוף, יכלו לבוא מגג של קומה ראשונה או מגג גבוה יותר. אבל אם הצינורות הבאים מלמעלה נכנסים לתוך מערכת הביוב מעיד הדבר שלמבנה הייתה קומה שנייה, שכן מערכת ביוב מלמדת על קיום מטבחים וחדרי שירות.

לא צינור אחד היורד לתוך מערכת הביוב מצאנו ממערכת זו, אלא שבעה; והדבר מעיד על מערכת חיים מפותחת שנוקקה למוצאי מים רבים. בני התקופה הזאת היו בקיאים בהנדסת ניקוז ושפכים, והידע שלהם בתחום זה מסייע לנו, הארכיאולוגים, לשחזר את תכניות המבנים שאותן מערכות נמצאו בהם. יש לציין שלימוד מערכות אלה הראה לנו שמי שעסקו בבנייתן ידעו את הנדסת הניקוז והשפכים על בורייה, והפתרונות שהם מצאו תואמים את עקרונותיה של הנדסה זו בזמננו אנו, הן בכל מה שנוגע לשימוש בסיפון הלחץ להעברת המים והן בנוגע לשימוש במגלשים ובתאי בקרה לסילוק מי השופכין.

מבנה של שתי קומות פירושו שקומת הקרקע שימשה לאגפי המשרתים, לאורוות הסוסים ולמחסנים, ואילו חדרי המגורים נמצאו בקומה השנייה, שהייתה משופעת בחדרי שירות שסידורי מים משוכללים היו מן המאפיינים אותם, ובחדרים שהיו מקושטים בפאר רב.

תגליות מתחת לרצפה

יסודותיו של הארמון נחשפו כולם, והם מלמדים על יכולתם הטכנית המעולה של בנאי התקופה. פרט ליכולת זו אפשר ללמוד עובדות נוספות על התקופה ועל הבעיות שהעסיקו את אנשי הדור ההוא. כך למשל מצאנו שיסודותיו של בניין זה הונחו בחמש צורות של בנייה. מן המקובלות הוא בארכיאולוגיה, ששוני בממצאים פירושו גם שוני בתקופתם – ולא היא;

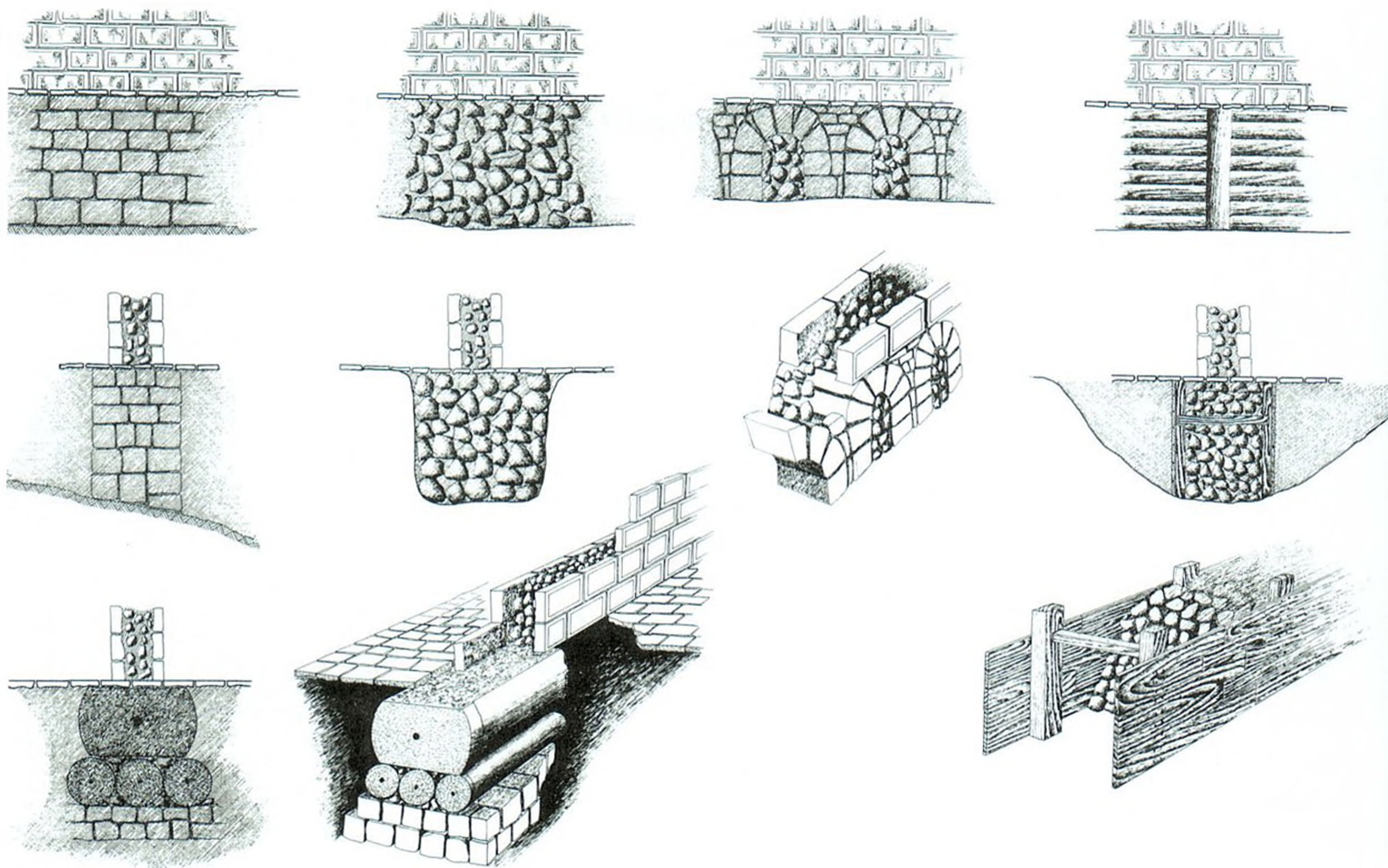
הקיר הדרומי של המבנה המזרחי. מתחתיו מבנים מימי שלטון הביזנטים ומתחתיהם מבנה ציבור מימי בית שני.

קשתות במבנה המערבי. שימשו יסודות לקירות במבנה העל.

לעתים יכולים אנו להתחקות אחר מהות השוני בממצאים ולעמוד על סיבותיו על אף היותם בני אותה התקופה והזמן, ולעתים, אף על פי שידועים אנו שהם בני אותו הזמן והתקופה, סיבת השוני אינה ברורה לנו. לדוגמה — שינוי לרעה ברמת הביצוע. הסיבה לכך יכולה להיות "ארצית" מאוד: מנהל העבודה יצא לענייניו, והפועלים, שידעו שהיסוד ממילא יכוסה בעפר ולא ייראה, עשו את מלאכתם רמייה.

בהניחם יסודות לבניין, ובידעם את גובהה המתוכנן של הרצפה, עמדו לפני בנאי הארמון קשיים אחדים. פעמים היה השטח נמוך, וצריך היה לבנות קירות שישמשו יסודות ואחר כך לכסותם במילוי. קירות אלו נבנו מאבנים מסותתות, והחופר כיום מתחת למרצפות חדריהם עשוי להניח שלפניו קירות אבן של בניינים לכל דבר, אף על פי שהם קירות יסוד. פעמים היו פני השטח בגובה הרצפה המתוכננת, ובמקרים אלה נחפרו תעלות לשם הנחת היסודות. לתעלות יסוד אלו נזרקו אבני גוויל וטיט, וכך נוצר היסוד. חשיפתם של יסודות אלו כיום מגלה בהם אבנים שהונחו כביכול בלי סדר. פעמים אחדות מצאנו יסוד שמשני צדדיו נראו נגטיבים של תבניות עשויות לוחות עץ, שביניהם הוא נוצק בזמנו. הסיבה לצורת בנייה זו הייתה, שתעלת היסוד נחפרה בשפכים בלתי יציבים, ולפיכך הוכנסה לתוכה תבנית עץ ובה יצקו את תערובת אבני הגוויל והטיט. פרט זה מלמדנו שכדאי היה לבונה להשקיע באותן תבניות עץ, ובלבד שיעלה בידו לחסוך באבן וטיט, ששימשו מרכיבי התערובת בבניית היסוד. חשוב במיוחד היה לחסוך בטיט שהורכב מחול ומסיד והכנתו הצריכה גם כמויות מים גדולות. לאחר שכוסה יסוד זה ונרקבו במרוצת השנים לוחות הדפנות, נותרה על דופנות היסוד צורת הנגטיבים של תבנית העץ. שלטון זר לא היה מוצא לנכון

שיטות שונות להנחת יסודות במבנה הארמון האמִי.

לחסוך בעצי הארץ, ואלו אמנם נכרתו בלי רחם, הן לצורכי הכנת התבניות והן כדי שישמשו מקור אנרגיה לתעשיית הסיד. בתוך זמן קצר דולדלה הארץ מיערותיה, ושוותה לה צורתה הקירחת והחשופה. היסודות העמיקו לעתים עד כדי 9 מטרים, שכן הבניין התנשא לגובה של שתי קומות לפחות, וגובה כל אחת מהן היה 6.5 מטרים.

גם לאחר שהונחו היסודות ולאחר שהוקם עליהם השלד, מרצפות הבניין לא הונחו במקומן. כך נוהגים גם בימינו, והנחת המרצפות היא מן המלאכות האחרונות בבנייה. תחילה יש למלא את החללים שבין היסודות, כמעט עד לגובה הרצפה. מילוי זה עשוי מפסולת חומרי בנייה ומעודף העפר שהצטבר עקב חפירת היסודות. הוא מכיל אפוא שברי חרסים וחפצים אחרים מן התעלות החפורות – חומר מתקופות רבות ושונות, הכול לפי השכבות שלתוכן חפרו בוני היסודות. כמו כן מצויים במילוי כזה שברי כלים מזמן חפירת הבניין עצמו ועד לזמן הנחת המרצפות. בזמן הבנייה, כששלד הבניין כבר עמד על תלו, השתמשו הפועלים בבניין הגמור למחצה למגורים. לשם כך נבנו בו מתקנים למחיה, וכן נבנו בו מתקנים לצורכי הבנייה: מתקן ערבוב טיט וכיוצא בזה. לאחר שהונחו המרצפות, כוסו מתקנים אלו, ואף שמבחינת הסטרטיגרפיה (סדר השכבות) מצויים הם מתחת למרצפות החדרים, שייכים הם לתקופתה ולזמנה של הרצפה שמעליהם. ושוב נציין שעובדות שכאלה אפשר לגלות רק בחפירה גדולה ושלמה. עובי שכבות המילוי מתחת למרצפות מגיע לעתים לכדי כמה מטרים. מילוי זה נעשה שכבות שכבות, לעתים תוך הפסקות במהלך הביצוע. כמקובל בארכיאולוגיה, חופרים את חציו של המילוי ומותירים את חציו השני כדי לוודא שבשעת החפירה אין טועים בסדר השכבות. אט

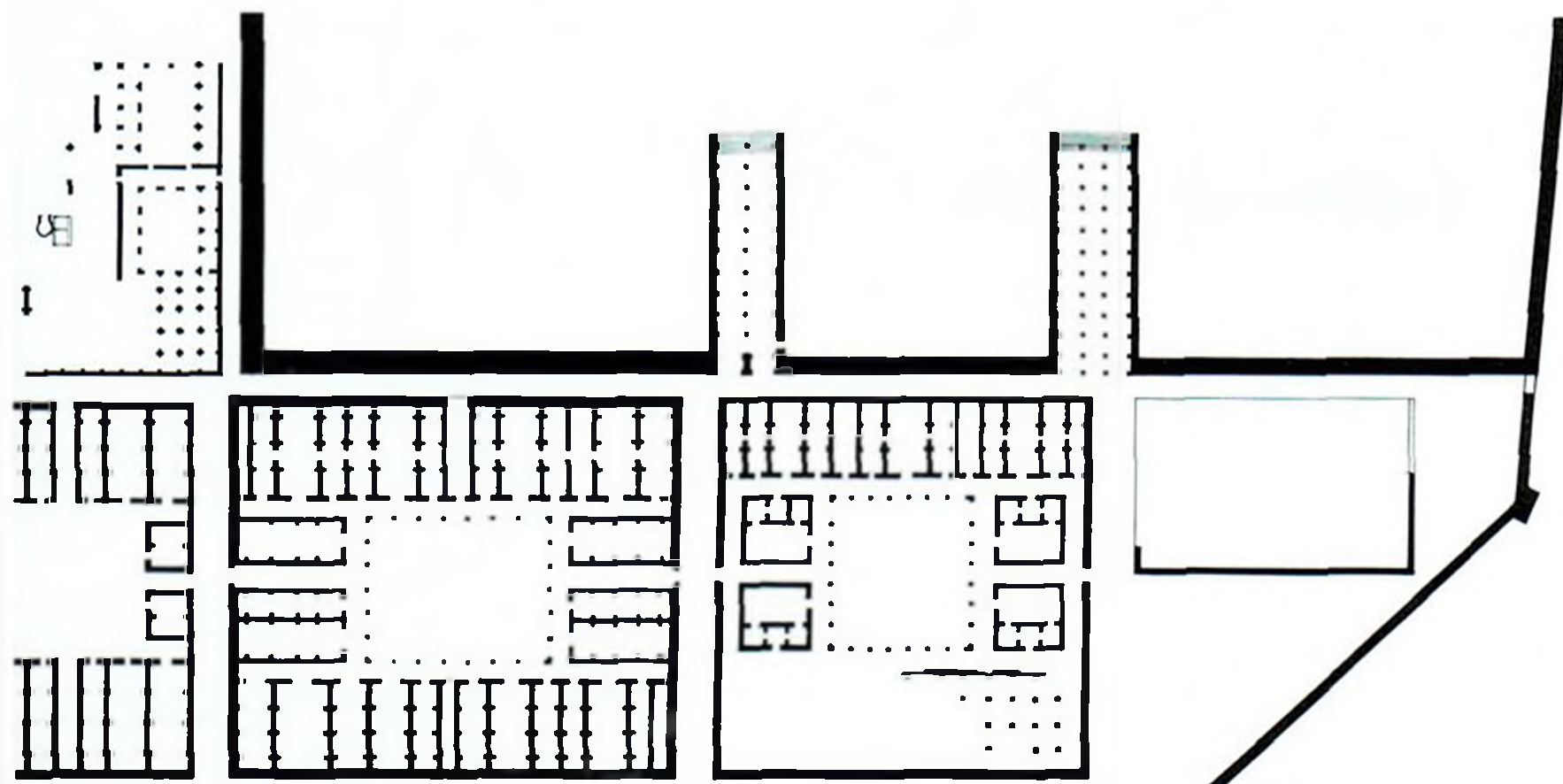
אט מתחיל להסתמן החתך של המילוי, שהוא ציורי מאוד, אלא שלצורתו המדויקת אין משמעות, שהרי זוהי פעולה מקרית שנעשתה בידי הפועלים. המרצפות בקומת הקרקע של הארמון ושל שאר הבניינים המוסלמיים עשויות בעיקר מאבן. כך גם מרצפות הרחובות שבין הבניינים. באחדים מן הבניינים נמצאו בקומת הקרקע גם רצפות פסיפס. אלו עשויות בטכניקה פשוטה, בקוביות אבן גדולות יחסית ובדגמים פשוטים. מתחת למרצפות האבן בבניינים ובראש המילוי הונחה שכבה של אדמה אדומה (טֶרֶה רוֹסָה) שהובאה מרחוק ועומקה 15–20 סנטימטרים. שכבה זו נמצאה מתחת לרצפות כל החדרים והאֶכְסָדְרָאוֹת.

מהו פשר הנחת האדמה הזאת כאן? האם זהו מרבץ לייצוב המרצפות? היפוכו של דבר: מעט מים המחלחלים על הרצפה בינות למרווחי מרצפות האבן, בהגיעם לאדמה אדומה יגרמו לה שתתפח ותזיז את האבנים, ואין לך דבר גרוע מאדמה אדומה מתחת לאבני מרצפת. האם נכשלו הבנאים בעניין זה? התברר שלא. מרצפות הרחובות וגם מרצפות הפסיפס בחדרים אינן מונחות על אדמה אדומה. הללו הונחו על שכבת טיט כהה וחזק, ובתוכה, וקשה מאוד לעקור ממקומן. נראה אפוא שהטרח הרבה בהנחת מרצפות האבן על מילוי אדמה מלמדת שריצוף זה היה ארעי וכי נועד לפירוק. ברצון הבונים היה להניח רצפת פסיפס, וזו נועדה לשמש רצפת קבע. כדי לפרק את אבני המרצפת בקלות ולהשתמש בהן בשנית, טרחו והניחו על אדמה אדומה זו שהובאה מרחוק. יתרונה של אדמה זו בכך שהמרצפות מונחות עליה בצורה רופפת מאוד ואפשר לעקור ממנה בקלות ובלא פגיעה באבנים. הבאנו פרט זה מתוך עשרות פרטים בטכניקת הבנייה, המלמדים שבנאי התקופה נהגו לפי הכלל "סוף מעשה במחשבה תחילה". בכמה מן החדרים במערכת הבניינים האֶמִיִּים הונחו מרצפות קבועות שהיו עשויות פסיפס, מהן שנעשו מקוביות שיש שמידותיהן 2.5×2.5 סנטימטרים. משום מה חביבות היו על הרצפים האֶמִיִּים רצפות השיש הללו. לצורך בנייתן נאספו שברים של לוחות סוֹרְג מکنסיות ביִזְנְטִיּוֹת הרוסות ורוכזו בתחום שטחי הבנייה, במאגרים מיוחדים שנועדו לכך. אנו גילינו אחד מהמאגרים האלה, ובו נמצא שלל רב של שברי לוחות שיש, מהם בעלי קישוטים אופייניים לאמנות הכנסיות הביִזְנְטִיטית ומהם שנשאו כתובות ביוונית או שהיו מגולפים בצלבים.

תכנית הבנייה האֶמִיִּית הגדולה, שבביצועה הוחל בימי עֶבֶד אֶל־מֶלֶךְ ויורשיו, לא הגיעה מעולם לידי סיום, ואכן פרטים אחדים בבניינים האֶמִיִּים, ובהם מלאכת הרצפות, נותרו בלתי שלמים. ייתכן שהפסקת העבודה חלה שנים מספר לפני נפילת השושלת הזאת, כאשר אחרוני הח'ליפים נקלעו לקשיים כספיים חמורים. עדות לאותם ימים מצויה בהצהרת אחד מאחרוני הח'ליפים לפני מועצתו תנאי לעלותו על כס המלכות, וכה אמר: "בזמני לא תיבנה אבן על אבן ולבנה על לבנה... בכל רחבי הח'ליפות".

החפירה החלה כאמור מדרום לכותל הדרומי. בשטח זה לא נמצאו מבנים, פרט לבית הספר לנערות, ורובו היה מגרש גדול וריק. במשך הזמן פונו דיירי שרידי שכונת המוג'רבים, שהתגוררו בסמוך לחלקו הדרומי של הכותל המערבי; בתי המגורים המטים לנפול נהרסו, ואנו הרחבנו את החפירה גם לתחומים אלו. הייתה זו הזדמנות לחפור באזור קשת רֹבִינְסוֹן ולבחון

הארמון לא לבדד ישכון

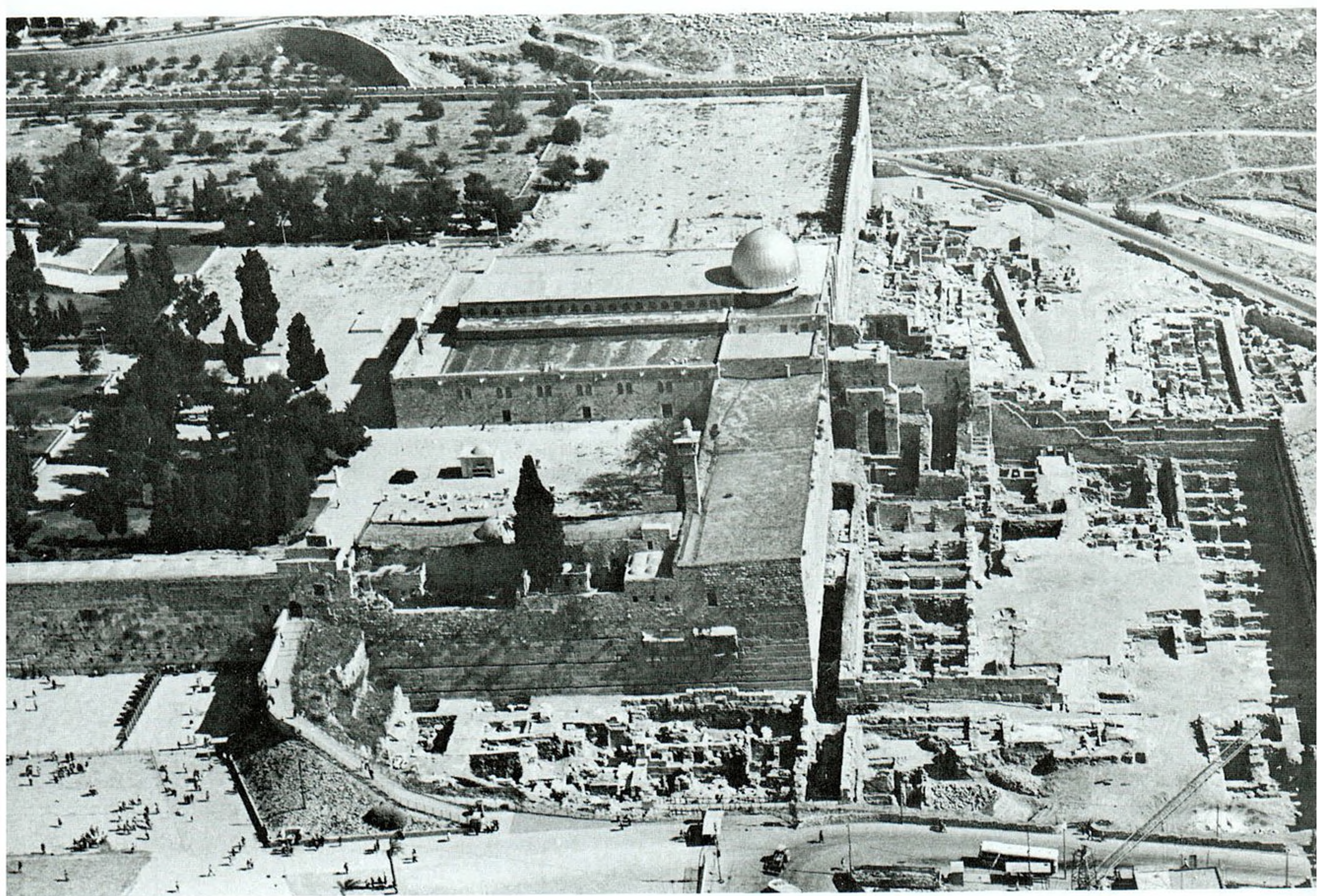

תכנית מבנה הארמון האממי והמבנים הנספחים לו.

אותה ואת שכבות המבנים שבקרבתה עד לתקופת בית שני. כבר בראשית צעדינו נתקלנו בשרידים של קירות עצומים, שהיו בנויים באבנים גדולות והזכירו לנו את אבני הארמון האממי. הרחבת שטח החפירה לימדתנו שאכן עוד שני מבנים גדולים עמדו שם, נוסף על הארמון. האחד – ממערב לארמון, והשני – ממערב לכותל המערבי. בהמשך החפירה התברר שממערב למבנים אלה נמצא מבנה נוסף. לימים התחלנו לחפור מזרחה לחומת העיר העתיקה בת זמננו, חומת סלימאן, למרגלות מסגד אל-אקצא. קשה לטעון שהופתענו כאשר שוב נתקלנו בשרידי בנייה שאותם הגדרנו כשייכים לתקופת בית אִמִּיה. מלאכת התיארוך לא הייתה קשה, שכן

חדר במבנה המזרחי בקדמת השער הכפול.

מתחת למרצפות הבתים, בתוך המילוי, שרדו מבנים שלמים מן התקופה הביזנטית המאוחרת, מהמאה השישית, שנקברו במילוי ושימשו חלק ממנו. שרידי המבנים שנחשפו על פני המדרון הדרומי הוגדרו תחילה כשייכים לשלושה מבנים, ואולם בסופו של דבר התברר שהקירות של היחידות השונות שייכים לאותו מבנה עצמו. היה זה מבנה רב מידות (95×85 מטרים) ותכניתו זהה לתכנית של מבנה ארמון: חצר קטורה רחבת ידיים, אֶכְסָדְרָאוֹת נישאות על עמודים ומערכות חדרים ארוכים הבנויים בניצב לקירות הסמוכים להם. ממזרח למבנה זה חשפנו את ראשיתו של מבנה נוסף. בנייתו של זה רק החלה ולאחר מכן חדלה כל הבנייה הגדולה, ושעון הזמן כאילו עמד מלכת ליד הר הבית. הדבר קרה בשנים האחרונות למחציתה הראשונה של המאה השמינית.

לו יכולנו לצלם את פני השטח באותה תקופה היינו רואים את התמונה הזאת: הר הבית המשוקם על כתליו ההרוסים, ובמתחמו בולטים מבנה כיפת הסלע, מסגד אֶל־אֶקְצָא רחב הידיים ושער הרחמים. בדרום, מחוץ למתחם הר הבית – ארמון גדול; מזרחה לו מבנה הזהה לו בתכניתו, אלא שבנייתו לא הסתיימה. בין שני המבנים האלה – סמטה המובילה לכיוון שער חולדה המערבי, הוא שער הנביא, מתחת למסגד אֶל־אֶקְצָא. מזרחה לאלו מצויים קירות יסוד – ראשיתו של בניין נוסף שהקמתו נפסקה בשלביה הראשונים ולפיכך אין להתחקות אחר תכניתו המדויקת. בחלקו המערבי של השטח מצויים כמה מבנים: ממערב לארמון – מבנה שעיקרו חצר קטורה וחדרים סביבה, המרוצפים בעיקר ברצפות פסיפס. במבנה זה בולט חסרון של האֶכְסָדְרָאוֹת. מערבה למבנה זה, במעלה הגבעה – מבנה נוסף רב מידות שטרם נחפר. מצפון למבנים אלו ומערבה לכותל המערבי, מול קשת רֹבִינְסוֹן, נחשף מבנה נוסף, שהיה בעל תכנית מיוחדת. היו בו שתי חצרות קטורות קטנות ואולמות שתקרתם נישאה על פני מספר רב של עמודים. מרצפותיו היו של אבן ושל פסיפס מעוטר בדגמים פשוטים מאוד. עיון בתכניות העלה את ההשערה שמבנה בית מרחץ לפנינו, ובהמשך חקירתנו התברר שאכן זו הייתה תכליתו. צפונה משם שוקמה קשת וילסון ומערכת אולמות הקמרונות שלידה. למעשה, לפנינו בנייה צפופה בקנה מידה גדול.

הייתה זו תגלית ארכיאולוגית רבת משמעות. חשיפת מלאכת הבנייה והתכנון העירוני בתקופת בית אִמִּיה היוו תגלית ארכיאולוגית חדשנית. אלף ומאתיים שנה ציפו שרידי בית אִמִּיה לגואל; אלף ומאתיים שנה הצליחו שליטי בית עֶבְאֶס במשימתם למחות את זכר בית אִמִּיה בירושלים; ועתה בא מכוש החופרים וחשפם לאור היום. תעתועי הגורל הם שגרמו שהתגלית הזאת עלתה בידי חוקרים ישראלים, ואילו המלך חוסיין, נצר למשפחה ההאשמית, המתייחסת למשפחת הנביא מוחמד, הוא אשר בנה על שרידים אלו בניין חדש, בחשבו אותם לשרידים נוצריים.

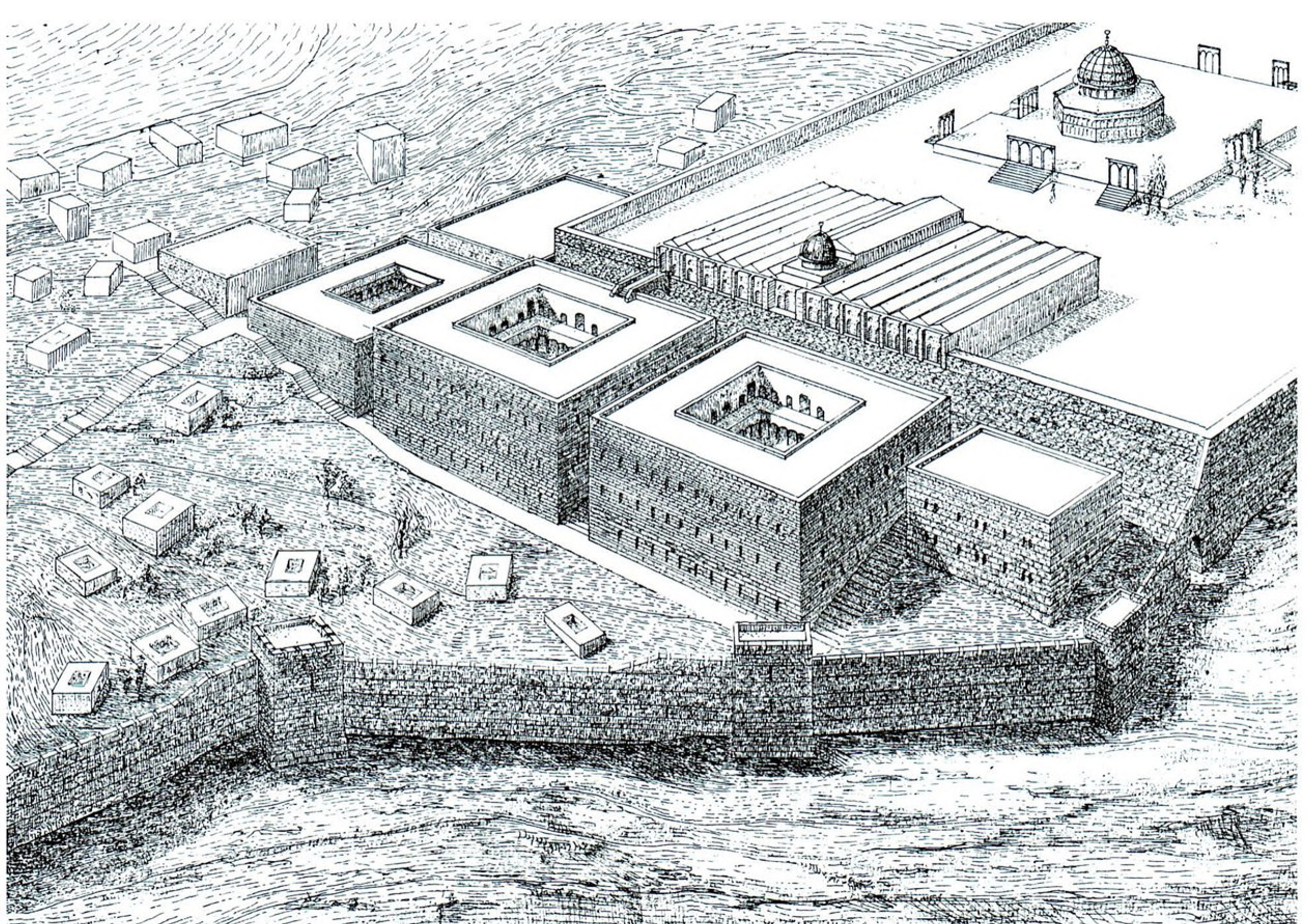
מבחינתם של ח'ליפי בית אִמִּיה יכלו תוצאות מלחמת ששת הימים להיחשב ניצחון שלו ייחלו דורות רבים, שכן בזכותן נתגלה העוול שנגרם להם בטשטוש מפעלי הבנייה שלהם בירושלים.

מערך הארמון ומבני העזר שלידו אילץ את המתכננים בתקופת בית אִמִּיה לתכנן את האזור הזה שליד הר הבית מחדש. לצורך הבנייה הזאת הופקעו שטחים סמוכים להר הבית, פונו משפחות מבתיהן והוחל במפעל הבנייה רב הממדים, שלא הגיע כאמור לכלל סיומו. אף שמדובר בשלטון

מימין: עמודים ואומנות במבנה בית המרחץ שבמערכת מבני הארמון האִמִּי.

למטה: שרידי הארמון האִמִּי והמבנים הנספחים לו.

חובק עולם, רואים אנו שנהג איפוק בתושבים. הפקעת השטח הייתה מועטה יחסית ואפשרה תכנון בצפיפות גדולה בלבד. המבנים נגעו כמעט זה בזה וסמטאות צרות מאוד ביניהם: 4 מטרים רוחב הסמטה, לעומת הרחובות בתקופת בית שני, שרוחבם הגיע ל-10 מטרים. מערכת הסמטאות שירתה כנראה את באי הארמון – הפמליה המלכותית, נספחיה ושרתיה. הכניסה להר הבית נעשתה בעד שערים שנותרו מימי בית שני, כשער ברקלי ושער וורן, ובעד שערים חדשים שנבנו בחומות הר הבית, בעיקר ממערב, וביניהם שער השלשלת שמעל קשת וילסון. השער של ימינו הוא מימי הצלבנים, אך ראשיתו בתקופת האיסלאם הקדום. שערים אחדים נקבעו בכותל הצפוני. לעומת הכניסות הראשיות להר הבית בימי בית שני, שהיו בכותל הדרומי, הרי בימי האיסלאם הצד המעשי הוא שהכתיב את הבנייה, ובחומות הר הבית סביב נקבעו שערים אחדים בכל הכיוונים. הבדל אחר בין השקפת האיסלאם לבין השקפת העולם של היהדות בימי בית שני על מהות מתחם הר הבית בא לידי ביטוי ביחסם אליו. בימי בית שני נועדה

מבט משוחזר לקריית השלטון האמיתית למרגלות הר הבית. מבט ממזרח למערב.

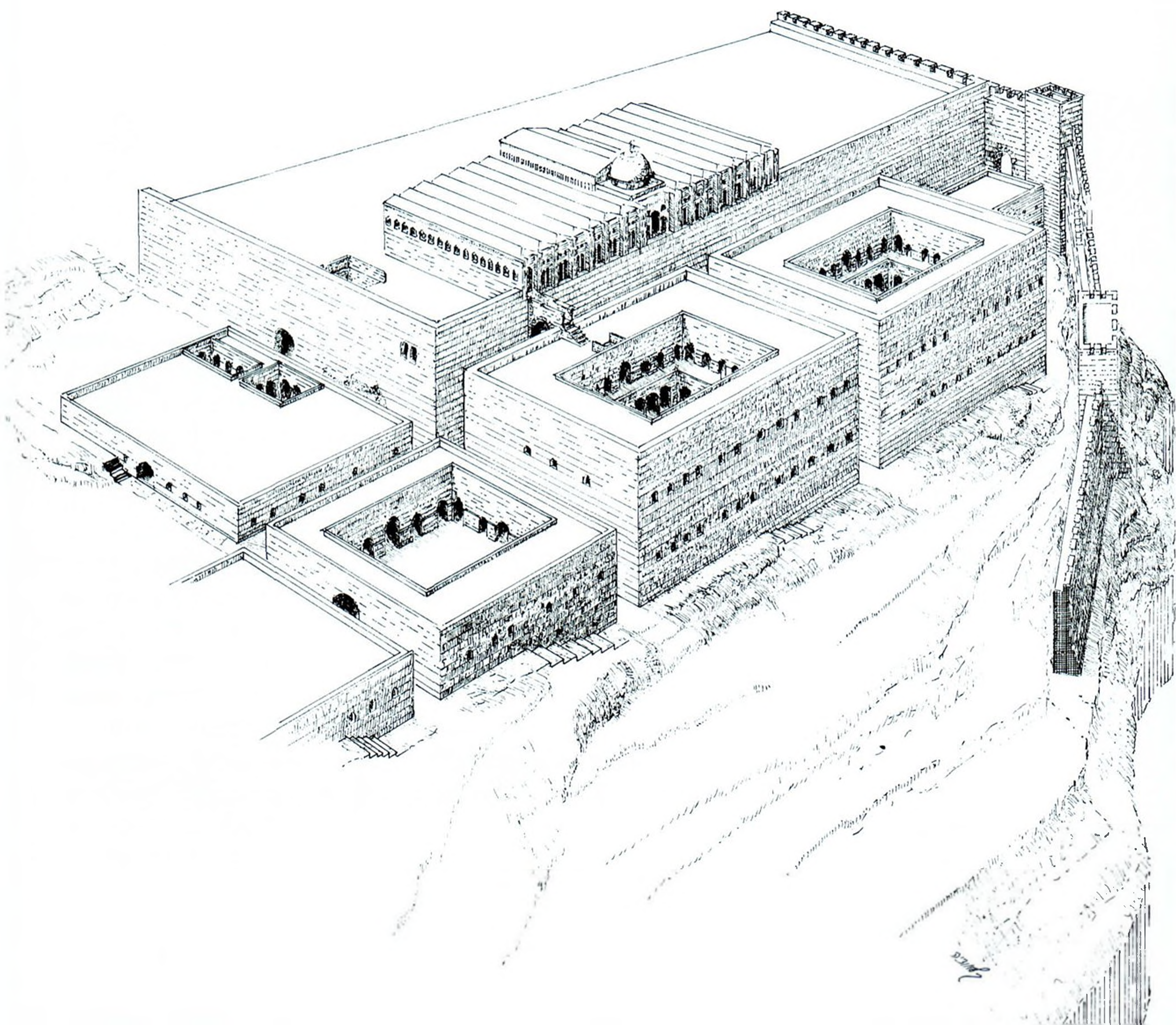
הכניסה להר הבית רק לצורך ביקור במקדש, ומצויות הלכות מפורשות שאין לחצות את הר הבית לצורכי קיצורי דרך; לעומת זאת נמצא שבתקופת האיסלאם הקדום נכנסו ויצאו בעד מתחם הר הבית אפילו לשם קיצור הדרך. וכך אומר מוסלמי בן ירושלים שחי באותם הזמנים: "ברצותך להגיע לפרברי העיר בצפון מן השכונות אשר בדרום, היכנס בעד

שער הנביא [שער חולדה המערבי], חצה את הר הבית וצא בשער הצפוניי".
ברוח זו יועץ גם נוסע־מבקר מוסלמי, התייר הפרסי נאצר כ'וסרו בן המאה
האחת עשרה, לנוכח מה שראו עיניו, לעולי הרגל הבאים לירושלים.

קבוצות המתנדבים שעבדו בחפירות עשו מלאכתם בהתנדבות מלאה.
המשלחת לא סיפקה להם דבר מצורכיהם החומריים, ואולם הרצאות
וסיורים על החפירות, על הארכיאולוגיה ועל ההיסטוריה של ירושלים
סופקו ביד רחבה, הן במפגשים מיוחדים והן במשך שעות העבודה. באחד
הבקרים ניגש אלי אחד המתנדבים שעבדו בקצה הצפוני של אתר החפירות,
סמוך לקשת רובינסון. "שאלה לי אליך", פנה ואמר, "סיפרת לנו על תולדות
הבנייה באבן בארצות המזרח לעומת הבנייה בלבנים במערב, והנה בשטח
שאנו עובדים בו מבצבצים ראשי קירות בנויים בלבנים אדומות צרופות
בתנור!" התמיהה אכן הייתה במקומה. הלכנו אפוא לראות במה מדובר.
במשך ימי חפירה אחדים התבהרה התמונה לחלוטין: קירות הלבנים

בית המרחץ המלכותי

מבט משוחזר לקריית השלטון האמיית
למרגלות הר הבית. מבט מדרום־מערב
לצפון־מזרח.

האדומות היו תנורים של בתי מרחץ. אבן במגעה עם אש מתפוררת והופכת לסיד. לכן במתקנים ששימשו תנורים, שהאש בערה בהם בטמפרטורות גבוהות, היה הכרח להשתמש בחומר חסין אש, במקרה זה – הלבנה הצרופה. ומה שהוא בבחינת כלל, כמו השימוש באבן לצורך בנייה, בלתי אפשרי בבניית תנורים.

אבל לא הפתרון הטכני הוא הדבר המעניין בתגלית זו, אלא עצם מציאת בית המרחץ. אמנם ציפינו שבמערכת הארמון האמיי ימצא בית מרחץ – הכרת הארמונות הללו במזרח והמידע על אורח החיים ומעמדו של בית המרחץ באותה תקופה בהשקפת עולמם של החילופים עשו את הימצאותו של בית מרחץ באותו מקום הכרחית. זה היה מוסד חברתי, מעין סאונה של ימינו. מקובל היה באדריכלות האמייית שאולם משתאות רחב ידיים יימצא בסמיכות מקום לבית מרחץ, ודבר זה מסביר את תכניתו המיוחדת של הבניין המערבי, שהיה בעיקרו אולם משתאות, ובאגפו הצפוני-מערבי נמצא בית המרחץ.

עד כה נחשף בית המרחץ בחלקו בלבד, ואילו חלקו עדיין לא נחפר והוא מצוי מתחת לרחבת הכניסה לכותל המערבי. מתוך הכרת תחומי הבניין אפשר להניח שאזור התנורים, דהיינו "החדר החם" של בית המרחץ הזה, משתרע על שטח של כ-1,000 מטרים מרובעים, והוא אולי הגדול ביותר שנמצא עד כה בארץ. התנורים עשויים עמודים הבנויים מלבנים מרובעות, ובראשם קשתות העשויות אף הן מלבנים אדומות, צרופות היטב. על ראשי הקשתות הייתה בנויה הרצפה. מן השרידים המעטים שנותרו אפשר ללמוד שלפחות בכמה מקומות הייתה רצפה זו מצופה שיש, ועליה היו גם ספסלים עשויים שיש. לצדי הקירות מצויים צינורות חרס שחיממו את החדר. מתחת לתנורים נתגלו חדרי ההסקה, והמערכת כולה דומה למערכת המרחץ שבארמון השאם ביריחו, מתקופת חילופי בית אמיה. בעקרונות תפעולו דומה בית המרחץ הזה על מרכיביו לבית מרחץ רומי, ששימש מהבחינה המעשית והתיאורטית כאחד אב-טיפוס של בתי המרחץ המוסלמיים. בקצהו הצפוני של אזור התנורים מצוי קיר שנשתמר לגובה רב ובו פתח. הכניסה בעד פתח זה הובילה לחדרון קטן, שהיה בנוי בצורה מהודרת, ותקרתו הייתה עשויה שני לוחות אבן גדולים. בחדרון הזה כניסות לחדרים נוספים והוא שימש לאמיתו של דבר רק פרוזדור. אין אפשרות לחפור את המשך החדרים, שכן הם מצויים מתחת לשטח רחבת הכותל המערבי, וחפירתם מן הצד ולא מלמעלה עלולה לסכן חיי אדם. ואולם אפשר לשער שמערכת חדרים זו יכולה הייתה לשמש פינה פרטית של החילוף, הוא הדיןאן שכמותו היו גם בבתי המרחץ. כך הדבר גם בארמון השאם שביריחו, וחדר הפסיפס הנאה שבו, הדיןאן; אלא שבירושלים מדובר בדירה שלמה ולא בחדר אחד בלבד.

ניקוי המרצפות מוליכות החום העלו תגלית חשובה. עמודי התנורים עשויים היו מלבנים מרובעות, ואילו חלקים מן המרצפות מוליכות החום וממנהרות הלבנים היו עשויים לבנים עגולות, וביניהן כאלו הנושאות את טביעות הלגיון העשירי הרומי. מה לאלו בבית המרחץ המוסלמי? שני פתרונות אפשריים: ייתכן שבמקום זה היה בית מרחץ רומי וכי המוסלמים הרחיבוהו וכללו אותו בתוך המבנה שיועד לבית המרחץ שלהם. במקרה כזה נצטרך להניח שבית המרחץ הזה שימש גם בימי שלטון הביזנטים. הנחה זו יכולה להסתייע במקורות הכתובים על ירושלים הביזנטית,

תקרת הדינאן המלכותי במבנה בית המרחץ.

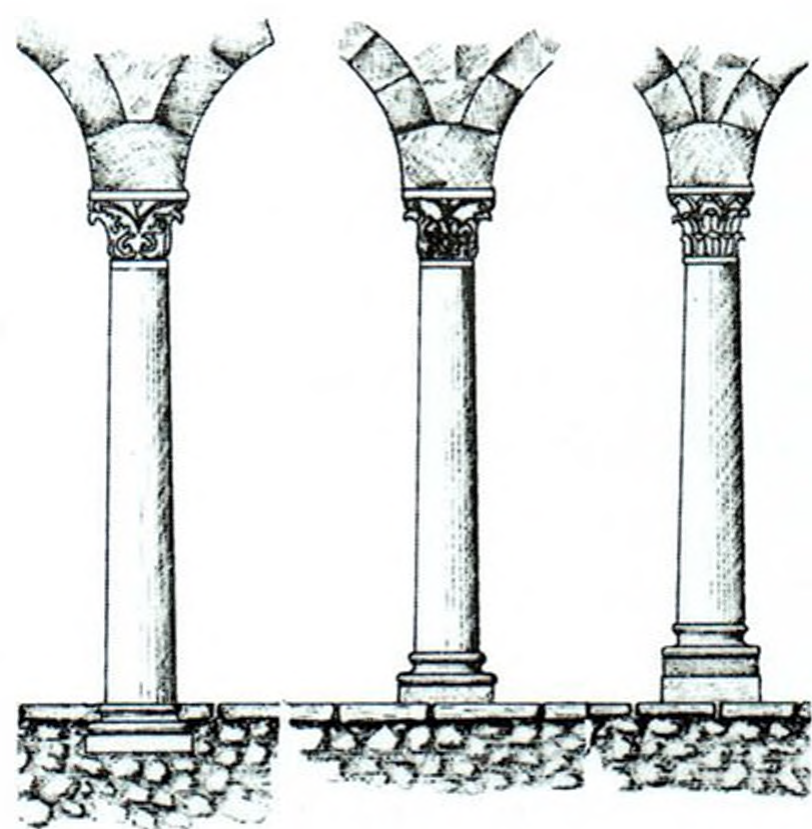
המספרים על בתי מרחץ שנמצאו באזור זה, אך אין הוכחות שאכן היה בית המרחץ המוסלמי ביזנטי במקורו. זהו אזור של בתי מרחץ ציבוריים, וכאלה מצויים בו מן התקופה הממלוכית והעות'מאנית ועד ימינו אלה, צפונה מעט לאותו אזור. בקשר לכך יש לזכור שלאזור זה נכנסת האמה שהוליכה מים מבית לחם להר הבית. קיימת גם אפשרות נוספת, הנראית לנו יותר, שהבנאים המוסלמיים פירקו מבנה של בית מרחץ הרוס, או מבנה רומי שהיה בנוי מלבנים ונמצא במקום סמוך, שכן הלבנים הצרופות היו סחורה יקרה ועוברת לסוחר והיה כדאי להשקיע מאמץ ולפרק תנורים של מרחצאות ישנים כדי לשבצם בחדשים.

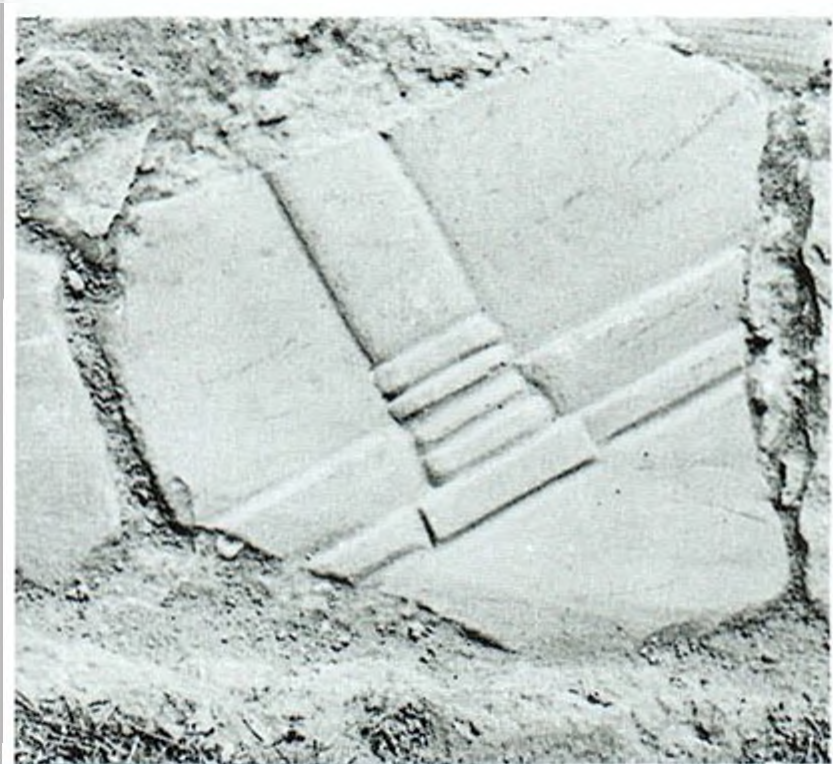
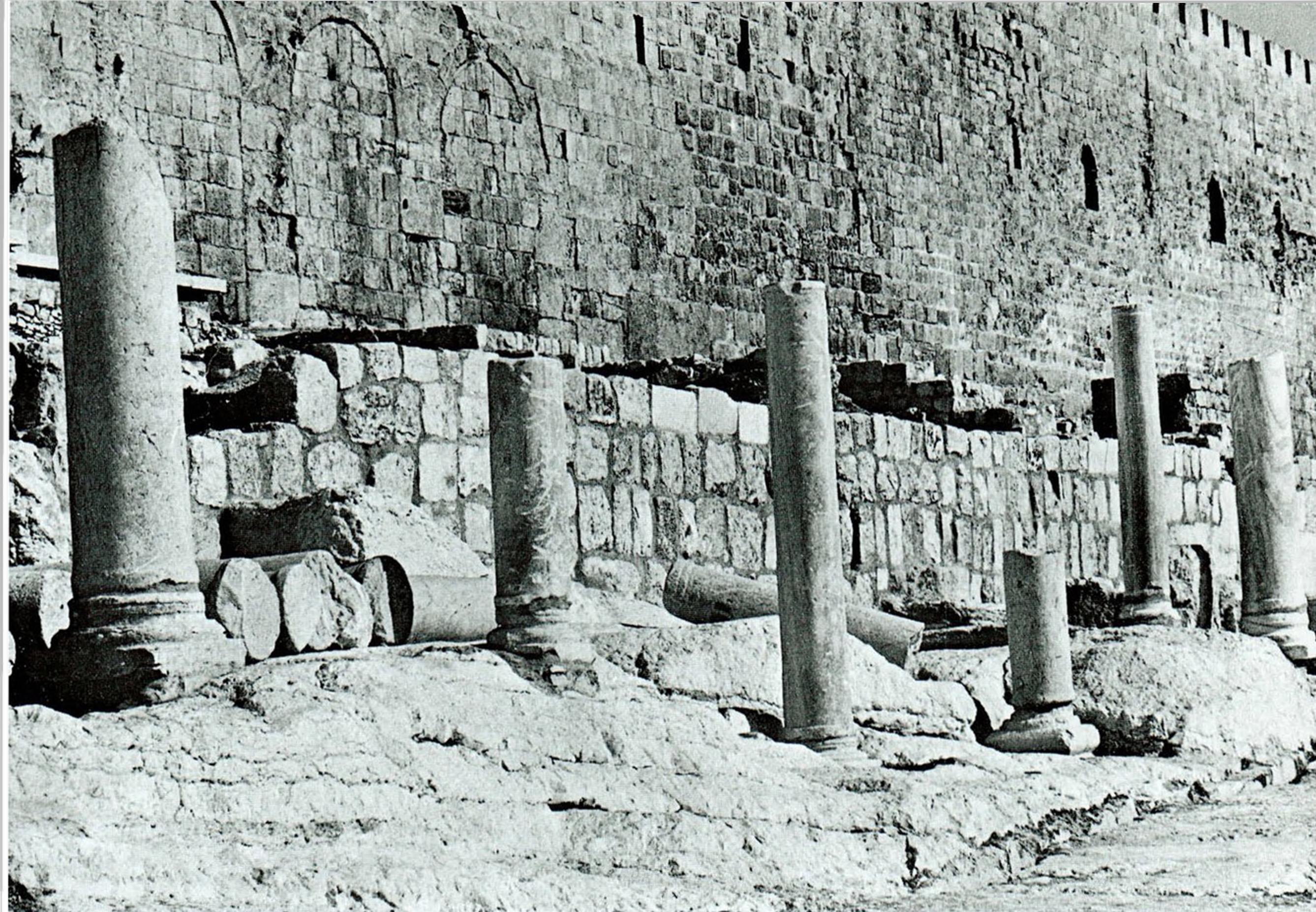
הזכרנו פעמים אחדות שבניית מבני האממים בירושלים נעשתה באבנים ומחלקי מבנים שנאספו ממקורות שונים. סיפרנו על עניין לבני בתי המרחץ, אך לעומת עניין זה, שעודו מוטל בספק, אין פקפוק באשר למקורות האבן. איסוף אבנים לצורכי הבנייה של המוסלמים ממקורות שונים, מהר הבית ההרוס מחד ומכנסיית הניאה מאידך, הביא לידי כך שהפאר וההדר לא היו מסממניה של מלאכת בנייה זו, שלא כצפוי בבניית ארמון ומבני מלכות אחרים לצדו. חלקם הפנימי של הקירות טויח בטיח עבה, וייתכן שאף מבחוץ טויחו הקירות בטיח עבה ולבן. אבל הגורם הבולט ביותר שעליו השפיע השימוש בחומרי בנייה מלוקטים, לעומת השימוש בחומרי בנייה מוכנים מראש, מצוי בבניית האכסדראות, שבבנייתן נדרשו עמודים לרוב. אלו נלקטו ממבני ציבור הרוסים ששרדו בירושלים לאחר הכיבוש הפרסי. כנסיות אחדות שנהרסו נשארו בחורבן גם לאחר כיבוש העיר מחדש בידי הרקליוס קיסר ביזנטיון. הביזנטים נמצאו שקועים במלחמות חדשות וקשות בגבולם המזרחי, עם השבטים הערביים, ולא נתפנו לבנות ולשקם את מרבית כנסיותיהם ההרוסות. הכובשים הערביים מצאו אפוא את ירושלים ואת אחדים ממבניה הציבוריים בחורבנם.

המוסלמים לא הרסו כנסיות נוצריות; האיסלאם היה מפוכח דיו ואסר על הנוצרים לקומם כנסיות חרבות, ובחומרי הבנייה של אלו השתמשו לצורכי הבנייה הציבורית החדשה. לצד אבני הר הבית שימשה כנסיית הניאה אחד המקורות החשובים של אבני בנייה למבני הארמון האממי.

חומרי הגלם לבנייה

שלושה מצבים של בניית עמודים בארמון האממי, שהושפעו מגובה העמודים שנלקטו ממבנים הרוסים מימי שלטון הביזנטים.

שברי סבכות וסורגי שיש שנלקטו
בכנסיות הרוסות ושימשו את הבנאים
בימי שלטון בית אמה.

למלאכת ליקוט העמודים נודעה חשיבות רבה בבנייה האמיתית, שכן זו נזקקה לעמודים לצורך בניית האכסדראות. מרובה הייתה הדרישה לעמודי שיש, שכן השיש הובא מעבר לים. כאשר בנו הביזנטים כנסייה, הוזמנו עמודי שיש במספר ובמידות הנדרשים היישר מבתי החרושת בקונסטנטינופול. הבנאים האמיתיים לעומתם היו מוגבלים בחומרי הגלם שהצליחו ללקט. עמודים רבים היו שבורים ושוב לא היו ראויים לשימוש, ולכן אפשר למצוא בקירות וביסודות, שבהם הושמו כאבני בנייה רגילות. כל עמוד שנמצא שלם, שמחה גדולה שמחו עליו. אבל הללו, גובהם היה שונה וכן קוטרם. מצאנו שהבנאים האמיתיים התגברו על קושי זה בדרך הזאת: בבניית אכסדראות דרוש שגובה ראשי העמודים יהיה אחיד כדי שיוכלו לשאת את הקשתות שביניהם. ואולם אם היה עמוד אחד קצר מחברו, הגביהו אותו באמצעות בסיס גבוה יותר, לעתים באמצעות תמוכת אבן נוספת מתחת לבסיס. במקרים שהעמוד היה גבוה, חפרו לו יסוד. חלקו התחתון הוכנס מתחת לרצפה ונראה כאילו "צמח" מן האדמה. פתרון זה יצר כעין סגנון מופשט בגישתו לנוי הבנייה. מכל מקום, שונה מאוד היה מראה אכסדרה אמיתית מזו הביזנטית, שכן עמודיה שונים היו בגובהם ובקוטרם ושיוו מראה יוצא דופן לחזית האכסדרה. יש לציין שעל אחדים מן העמודים עדיין מצויים תבליטי צלבים, המעידים על מקורם של העמודים. לבנאי האמיתי ולדיירי הבית לא הפריעו הצלבים החקוקים בעמודים. כך בירושלים וכך גם בארמון השאם ביריחו. יש בהימצאותם של צלבים אלו גם משום עדות לחורבנם של בניינים אלה לפני התקופה

בעמוד ממול: עמוד ועליו חקוק צלב,
בשימוש משני בארמון האמיתי.

העבאסית, מכיוון שבתקופתם של חיליפי בית עבאס, החל במחצית השנייה של המאה השמינית, דבר מעין זה שוב לא היה אפשרי. האיסלאם בימיהם הקצין את עמדתו, והם השקיעו עמל ומאמץ למחוק כל זכר של צלב חקוק באבן, ומכאן אפשר להסיק שמערכת המבנים האִמִּית לא המשיכה להתקיים בתקופת בית עבאס.

בין התגליות המעניינות שנחשפו עם חפירת הארמון האִמִּי מצויות התגליות הארכיטקטוניות שנמצאו בהריסותיו ושהיו שייכות למבנה. ביניהן כותרות, אבנים מגולפות, קטעי ציורי קיר ודומיהם. ואולם גם חפצים ואבזרים השייכים לחיי היומיום נמצאו בהריסות הארמון האִמִּי. חלק נכבד מהם נתגלה בתעלות הביוב. דומה שקשה לתאר ולהעלות על הדעת מהם החפצים שבני אדם מסוגלים להשליך למערכת הביוב. די אם נציין ידיעה שהתפרסמה בעיתון וסיפרה על תושב ניו יורק שהטיל לביוב תמסח שאך זה בקע מביצתו, והלה גדל ואורכו הגיע ל-3 מטרים, בטרם נשלחו עובדי הביוב לצודו ולהוציאו משם. אמנם תמסחים לא העלינו, אולם גילינו הרבה בקבוקי חרס לבושם העשויים בדמות חיות, או כאלו שחלקם העליון עשוי בדמות ראשי חיות. כלים ששימשו כלי יציקה לשמן ולחומץ וכלי קיבול קטנים לבשמים ולמיני מרקחת. לאחר שנשברו הוטלו כלים אלה בידי בני הבית לביוב, ושם היו מונחים עד שחשפם מעדר הארכיאולוג.

ממצא אחר שיש בו עניין הוא מערכות שלמות של כוסות יין וקעריות להגשת תקרובת, מהן יחידות ומהן שהיו ערוכות יחדיו במגשים, שבע קעריות על מגש. נוח להחזיק כוסות אלו בכף היד, אך לא קל להעמידן על השולחן, שכן בסיסן של כמה מהן צר ושטוח, ובסיסן של אחרות הוא כדורי. כוסות וקעריות כאלו נמצאו גם בחפירות הבתים הביזנטיים. אין באפשרותנו לדייק ולקבוע שזמן הוא ראשית המאה השביעית דווקא ולא סופה של אותה מאה או ראשיתה של המאה השמינית, שבה כבר עמדה מערכת הבניינים האִמִּיים על תלה, שכן ייתכן שהן היו מצויות בבתים פרטיים ברשות הפועלים, ולכן זמן זהה לזמן של הכוסות שנמצאו בארמון עצמו. ואולם יש הבדל בין אלו שנמצאו בבתים ובין אלו שנמצאו בשרידיו של הארמון. אלו כאלו הן בעלות אותה צורה ואותה טכניקת ייצור, אלא שכל כלי הארמון היו מקושטים בציורי צבע.

הציורים, בשחור ולבן, המצויים בדרך כלל על דופנות הכלים האדומים, כוללים תיאורים מעולם הצומח, עיטורים גיאומטריים ואף דמויות של חיות. העיטורים האלה עדינים מאוד ומרהיבי עין ומוסיפים לכלים נופך של חן רב. עד כה נמצאו כלים אלו בעיקר בארמון בירושלים, אך גם בארמון השאם שביריחו ובעוד כמה מקומות בארץ ישראל, בעיקר בכנסיות. אפשר בהחלט לכנות קבוצה זו "קרמיקה של ארמון" (Palace Ware). קבוצה יוצאת דופן זו של מערכות כלים עדינות נועדה לצרכים מסוימים בלבד, ורק כוסות וקעריות קטנות היו שייכות אליה. מקורות ההשפעה לעיטור הכלים האלה מצויים כנראה בקרמיקה הקופטית של מצרים, שעיתורי כלי החרס שלה דומים.

לצד אלו מצויה קבוצה נוספת של כלים, שקישוטיהם נעשו בטכניקה של דקירה או של כיור, ולעתים בשתי השיטות גם יחד. כלים אלו מצטיינים בטין בהיר, שצבעו חום צהבהב ולפעמים הוא בהיר מאוד. מערכת כלים זו

זעמוד ממול: האכסדרה הצפונית במבנה המזרחי. גובה העמודים וקוטרם שונה לפי שנלקטו מהריסות של מבנים שונים.

הממצאים בארמון

בסיס עמוד בחדר מחדרי הארמון האִמִּי. הבסיס שקוע כולו מתחת לרצפה כי העמוד שעליו היה גבוה.

ידועה בכינויה "כלי חירבת מפג'ר", והיא קרויה כך על שמו, המודרני, של ארמון השאם ביריחו, שם היא נחשפה לראשונה. בין הכלים בולטים כלי קיבול בינוניים, ובמיוחד כלי קיבול לנוזלים – מים או יין. הם עשויים בטכניקה ובצורה שלא נודעה קודם לכן באזורנו ואשר מקורה בפרס. הכלים מזכירים בצורתם ובדרך עיצובם כלי מתכת. הם מצועצעים ורבים בהם האלמנטים שמקומם לא יכירם בקרמיקה. עקב החיסכון שנהגו השליטים האממיים במתכת, ששימשה כולה לצורכי הצבא והנשק, עיצבו אמני תקופה זו את כלי החרס במתכונת של כלי מתכת. כך למשל הרבה נברשות ופנסים נעשו באותם ימים מחרס, ולא ממתכת. אגב, לדבר זה הייתה גם השפעה פוליטית-כלכלית, שמצאה ביטוי בתעמולה הדתית. האיסלאם באותה תקופה לא ראה בעין יפה את השימוש בכלי מתכת לצורכי היומיום, שכן המתכת משמשת לתעשיית כלי מלחמה ולפיכך בזוויה היא. לאמיתו של דבר הייתה בכך הטפה סמויה לחיסכון במתכת, כדי שתוכל לשמש רק לצרכים צבאיים, שכן המתכת הייתה חסרה לצבא.

לצד אלו מצויים כלים של יומיום: כלי חרס, קנקנים, סירי בישול, פכים, פכיות וקערות. מבחינת עיצובם וצורתם הריהם המשך ישיר לקודמיהם בתקופה הביזנטית ואין הבדל ביניהם. סיבת הדמיון ברורה, שכן במתכונת חיי היומיום לא חלו שינויים מפליגים, בעלי המלאכה היו אותם בעלי המלאכה, וגם בהרכב האוכלוסיה המקומית ובטעמה לא חלו שינויים רבים.

ממצאים אחרים מן הארמון הם סירי הלילה העשויים חרס. סירים אלו עשויים במתכונת סירי הלילה בכל הדורות. רובם מזוגגים רק בצדס הפנימי, וזיגוגם נעשה בצבע ירוק כהה או חום כהה. פרט לממצאי החרס נמצאו בין שרידי הארמון גם כלי מתכת, במיוחד כאלה העשויים ברונזה, בהם קעריות קטנות מקושטות ומכתש לכתישת תבלינים. ממצאי הברזל רבים אף הם, אך מצב השתמרותם רע במיוחד, בהם אבזרי פרזול כגון צירים של דלתות, מסמרים, ווים ובריחים של חלונות ודומיהם. לקבוצה זו שייכים מטבעות הברונזה שנטבעו בירושלים, הנושאים עדיין את השם אליה, הד לזכרה של אליה קפיטולינה.

גם בגילוף בעצם שלחו בני התקופה את ידם, וידיות של סכינים וכלים אחרים, המגולפים בעצם ועליהם תבליטים מתבליטים שונים, נחשפו גם כן. לפנינו מגוון רחב של חפצים המייצגים את חיי היומיום, ובעזרתם אפשר להכיר היטב ולהבין את חיי האנשים שהתגוררו בארמון האממי ובצלו.

בולמוס של בנייה אחז בחילופי בית אמיה ברחבי האימפריה, במיוחד בסוריה ובארץ ישראל. הדבר בא בעקבות המפגש עם עולם שתרבות הבנייה הייתה חלק ממורשתו: העולם הביזנטי מחד והעולם הפרסי מאידך.

בכל אותם המקומות פרחו האדריכלות לצד חיי הרוח הכלליים כמרכיב נכבד בהם, אבל לא תמיד היא שעמדה בראש סולם הערכים. העולם המוסלמי החדש והשושלת האמית בראשו התבשמו מן הבנייה רבת העצמה שגילו בעולם שעתה זה כבשוהו. הם חשו תחושה של התגמדות והתבטלות מול חוסן המבנים, בעיקר הכנסיות, ולפיכך התפתחה בקרב השליטים החדשים התאוה לבנייה בקנה מידה רחב ומופרז. בתחילה לא חסרו להם לא כספים ולא כוח עבודה זול, שכן אלה נמצאו להם בשוד

למעלה: שבר כלי חרס מצויר מהארמון האממי.
למטה: גביע יין עשוי חרס, מהארמון.

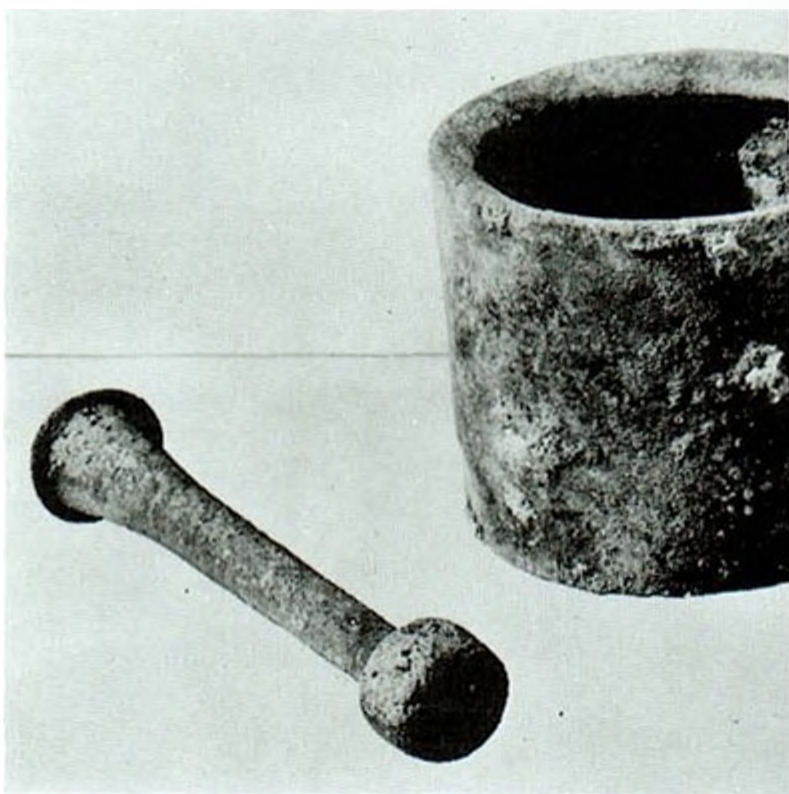
אחרית המפעל האממי בירושלים

העמים שכבשו ובמסים שהטילו עליהם, ופעולת בנייה נרחבת פשטה בכל האימפריה. הישגה האסתטי והחדשני של האדריכלות המוסלמית, שהחלה להתגבש באותה התקופה, היה במיזוגן של טכניקות ושל צורות בנייה מערביות ומזרחיות לאחת, וזה טעמה המיוחד של האדריכלות הזאת.

לא אחת קרה בתולדות האדם, שחברה מסוימת, הפוגשת בתרבותה של חברה אחרת, תוקסם ותהופנט מן המפגש עמה ותנסה לחקותה. אלא שבמקרים שהחיקוי הוא של צורות חיצוניות בלבד ולא של תכנים, הופך הטפל לעיקר, וכן אמנם קרה במפגש בין התרבות הביזנטית לתרבות האיסלאם. היה בריקנות זו משום בשורה של מעידה. במשך הזמן, ומטעמים רבים ומגוונים, נראו באימפריה המוסלמית ניצנים של משבר, שנגרם במיוחד מחמת החולשה הכלכלית הקשה שפקדה אותה ובעטייה של אותה בנייה חסרת תקדים. מלאכת הבנייה הופסקה, ולצד מבנים שהושלמו עמדו בירושלים שלדי מבנים בלתי גמורים. תמונה עגומה זו נצטיירה בעשור השנים האחרון של מחציתה הראשונה של המאה השמינית. אז בא אסון טבע גדול ומדהים והוסיף על החורבן. הייתה זו רעידת אדמה כבדה שהתחוללה בשנת 747, ורישומה על בני הדור ההוא הייתה קשה מאוד. במקורות היהודיים היא נזכרת כ"רעש שביעית", ויש עליה פרטים רבים. מוקדה של רעידת אדמה זו היה באזורי ירושלים, בקעת הירדן ויריחו, והפגיעה בהם הייתה קשה מאשר במקומות אחרים.

בירושלים נהרסו המבנים האזרחיים שמחוץ להר הבית ונפגעו קשה גם מבני הקודש. בחפירות חזינו בתוצאותיה של רעידת אדמה זו: קירות סדוקים ויסודות מבוקעים, עמודים שנטו על צדם ורצפות ששקעו. באותן השנים עסקו ראשי בית עבאס בהכנת המרידה הגדולה בשליטי בית אִמִּיה. הדבר אכן עלה בידם, ובשנת 750 נפלה שושלת בית אִמִּיה, ושושלת בית עבאס תפסה את רסן השלטון. בני משפחה זו היו צאצאיהם של מפקדי הצבא ששלטו על אזורי עיראק ופרס, ועם שוך המאורעות שליוו את המרידה החלו החיים לחזור למסלולם. דמשק ירדה מרום מעלתה ובירת הממלכה עברה לעיראק, תחילה לכופה, אחר כך להאשמיה, ולבסוף למקום חדש, שבו נבנתה העיר דאר אִסְלָאם – "בית השלוש" – היא בגדאד של ימינו, השוכנת ליד נהר החדקל, סמוך לבירת הפרסים לשעבר, קַטְסִיפּוֹן. הפעילות הכלכלית והארכיטקטונית נדדה אף היא למרכז החדש. בארץ ישראל ובסוריה לא שוקמו המבנים הרבים שבנו האִמִּיים, והם הפכו לתלי חורבות. כזה היה גם גורל מפעל הבנייה בירושלים. יוצא מן הכלל היה הר הבית עצמו. השלטון החדש מצא שקדושת ירושלים עדיין יקרה וחשובה לו, ולפיכך שוקמו המבנים שבהר הבית.

הבנייה האִמִּית ליד הר הבית היא הבנייה המלכותית האחרונה שנעשתה בקנה מידה רחב באזור הזה. כל מה שאירע בו לאחר מכן, על אף חשיבותו הדתית לאיסלאם, היה בגדר של מפעלי שוליים או בנייה פרטית. ארמונות באזור הזה של ירושלים נבנו בימי דוד ושלמה מלכי יהודה. החשמונאים זנחו אותם ובנו את ארמון המלכות במעלה הגבעה המערבית. הורדוס עוד הרחיק מערבה לאזור שער יפו בן ימינו. והנה מלכי האיסלאם, דווקא הם, חזרו ובנו ארמון על מערכותיו סמוך למתחם הר הבית. היה ברצונם להקים מרכז מלכות וקריית שלטון, שגרעינם המרכזי הדתי בהר הבית. אכן, דאג שר ההיסטוריה לאירוע מרתק בפרשה זו, הן בראשיתה והן באחריתה.

למעלה: פעמון ברונזה מהארמון האִמִּי.
באמצע: מכתש ועלי עשויים ברונזה, מהארמון.
למטה: כלי חרס דמוי חיה לשמירת בשמים, מהארמון.

